

Emil Heršak

*Institut za migracije i narodnosti**Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.*

Primljeno 31.12.1991

RAZLIČITI SOCIOHISTORIJSKI TIPOVI ETNIČNOSTI

SAŽETAK

Rad počinje pretpostavkom da se etničnost, unatoč zajedničkim osobinama, izražava u različitim tipovima, koji potenciraju (naglašavaju) stanovita dominantna obilježja. Autor, uvjetno, zamišlja (potulira) barem tri opća tipa etničnosti: "židovski" tip, "francuski" tip i "hunsko-turski" tip. U "židovskom" tipu etničnost dobiva svoj osnovni impuls i značaj u religiji, koja prelazi (kompenzira) područno-političku sferu. U "francuskom" tipu područno-politička sfera je presudna. "Hunsko-tip" jest prijelazan i okarakteriziran je visokom mjerom etnične fluidnosti. Nakon opisa spomenutih tipova, autor pokušava primjeniti ih na druge neke evropske i svjetske etnije. Slijedi kraće razmatranje nekih drugih (eventualnih) etničkih tipova ("etnije po sebi" i manjinske etnije). U drugom dijelu rada, koristeći građu iz društvene i političke povijesti južnih Slavena, autor uspoređuje hrvatsku etniju s "francuskim" tipom, i srpsku etniju sa "židovskom" verzijom (sa subetničkim elementima "hunsko-turskog" tipa). Hrvati su se razvili u ranom srednjem vijeku u svom osobitom političkom okviru koji se, usprkos stanovitim diskontinuitetima, održao do danas. Sličan razvitak počeo je i među Srbima. Međutim, nakon gubitka državnosti, etničnost bijaše održana u Srba specifičnom "nacionalnom" crkvom. Međutim, razlika između hrvatskog i srpskoga slučaja nije posve konzistentna. Od vremena Osmanovske okupacije u nekim dijelovima hrvatske etnoije razvio se i religijski tip etničnosti (tj. "katoličanstvo na granici"), dok je u Srba, usporedo s izgonom Turaka, došlo do obnove državno-teritorijalnog tipa etničnosti.

Uvod

Prigodom 12. međunarodnog kongresa antropoloških i etnoloških znanosti, održanoga u Zagrebu ljeti 1988, pokušali smo, zajedno s kolegom Josipom Kumpesom, odrediti individualni i kolektivni etnički identitet kao ishod međugre između slobodnog izbora, povijesne svijesti (posredovane obrazovanjem) i onoga što je pojedinac stekao u doba svoje rane socijalizacije (Kumpes i Heršak 1988). Tada smo shvatili etnije kao bitno objektivne formacije, utemeljene na povijesnom kontinuitetu i specifičnim konfiguracijama socioantropoloških obilježja. Bili smo ujedno svjesni da pojedinci - pogotovu u suvremenom svijetu! - stječu ova obilježja u različitim mjerama, ovisno o situacijskim faktorima. Poslije je, autor ovog rada definirao je etničnost u najširem smislu kao "princip

zajedništva" s korijenima što sežu sve do palcolitika (Heršak 1989: 105). Umjesto da se etničnost promatra kao arbitrarno razgraničenje između "nas" i "njih", kako je predložio F. Barth (1969), čini se da treba ponajprije istaći prioritet svijesti o "nama", na što je ukazao Smith (1988: 47). No i ova svijest bila bi ishod povijesnih uvjeta koji nisu uvijek fiksirani, već su promjenljivi kroz povijest. Autor je predložio jezik, kao opću analogiju etničke pojave, iako je jezik samo jedno obilježje etičnosti. Staroslavenski prijevod novozavjetnog grčkog pojma (ideje) *ε'θνος > jezykь* - najbolje to dočarava. Analogija s konceptom jezika omogućuje da se etničnost promotri kao dijakronijski i sinkronijski proces, kao kontinuum "narječja", i u isto vrijeme kao opći pojam (usp. jezik kao modus organizacije) i kao individualni entitet (usp. pojedinačni jezici) (v. Heršak 1989: 101-102).

U nastavku poći ćemo od ideje da, isto kao što jezici imaju različite gramatičke sustave (sintetske, analitičke, aglutinativne itd.) etničnosti (etnije) također imaju različite bitne tipove na osnovi načina na kojima su se razvile i koja su im središnja obilježja došla do izražaja. U djelima ruskih etnologa ova središnja obilježja opisana su kao etnodiferencirajuća obilježja.

Zanimaju nas tri etnička tipa koja smo *uvjetno* odlučili nazvati, "židovskim", "francuskim" i "hunsko-turskim" tipom. Prva dva tipa relativno su jasna, no treći je složeniji, i zato ćemo ga ga nešto podrobnije prikazati. Treba, međutim, naglasiti da kada govorimo o tipovima, govorimo o sličnostima "u formi", a ne o sličnostima između konkretnih povijesnih etnija. Dakako, ne isključujemo da postoje i drugi tipovi. Iako nismo još ozbiljnije ušli u analizu drugih hipotetskih mogućnosti, pokušat ćemo u tom smislu dotaknuti, primjerice, tipološki aspekt "etnijska 'po sebi'" i manjinskih etnija. Drugi dio teksta posvećen je pregledu tipološke dinamike (sekvenciji) u razvitku dviju etnija - hrvatske i srpske. Autor smatra da su te dvije etnije, unatoč stanovitim (ponekad čak vrlo važnim!) odstupanjima, u osnovi nastale po različitim etničkim obrascima.

"Židovski" tip (i primjer)

U radu o etničkom porijeklu nacija, britanski sociolog A.D. Smith, da bi objasnio postanak etnija, poslužio se tezom R. Coulbournu o suši u Rusiji i srednjoj Aziji koja je prisilila kasnoneolitske populacije da se presele prema dolinama Nila, Mezopotamije i Žute Rijeka. Prema toj tezi - koja nas inače podsjeća na davnu interpretaciju R. Pumpellya (1908) - imigracija i masovna prilagodba sjedilačkoj zemljoradnji bila je prepuna stresova. Stoga su niknuli novi oblici organizacije, nova vjerovanja i poseban sloj svećenika kojemu bijaše zadatak osigurati uspjeh uroda i kontrolu nad poplavama. Hram je stvoren kao poseban *locus* u prostoru, a novi imigranti sačuvali su se od socijalne dezintegracije novom vrstom simbolijske i organizirane religije, sa svojstvenim ritualima i panteonom (Smith 1988: 33).

U nastavku svog teksta Smith će govoriti o nastanku "novog lokalizma", o "narodnim ritmovima i "malim tradicijama" (prema Redfieldovoj terminologiji), zatim će spomenuti "nostalgiju" bivših nomada za izgubljenim zavičajem koja se (tobože) prelama u dva smjera - kao želja za povratkom, ili kao "strastvena privrženost" novostečenoj postojbini, a koja u svom rastoku generira osjećaj historijskoga razvitka i drame, što pak pomaže u oblikovanju karaktera zasebnih etnija (Smith 1988: 34-35). Nakon daljnje rasprave i

više povijesnih primjera ovaj će autor zaključiti da je od svih činitelja što djeluju na očuvanje etničkih identiteta (dakako u predmodernm razdoblju) najvažniji upravo "religijski" sklop (Smith 1988: 119).

Nismo u svemu suglasni sa Smithovom interpretacijom. Sporno je govoriti o prvonačelnom prijelazu nomada na sjedilačku privredu, a i sam proces nastanka sjedilačkih privreda trajao je predugo da bi se zaista moglo govoriti o stresu. Pa ipak, ne može se poreći da religija ima važno mjesto u nastanku i životu nekih etnija. Po svemu sudeći, povijest Židova najbolje to ilustrira. "Židovski" primjer počinje u arhaičnom povijesnom okviru, no on ima i danas bitno tipološko značenje.

Na prijelazu prvoga tisućljeća prije n.e., izraelska plemena ušla su u Kanaan, apsorbirala i preuzela mnoga obilježja ranijeg kanaanskog kompleksa, i poslije organizirali na ovom područje Kraljevstvo Izraela. Osobitost židovske religije još nije bila izrazita, jer su "nacionalne" religije tada bile pravilo i unutar i izvan Bliskog Istoka. Zapravo, razvitak u razdoblju davidovske dinastije, unatoč Salomonovu hramu, kao da ukazuje na sužavanje jahvizma, bivšeg plemenskog kulta, na elitnu religiju vladajućeg sloja, dok su istodobno narodne mase pokazivale rastuću sklonost starim kanaanskim kultovima, štovajući pritom i najpopularnije bliskoistočne bogove. Da je Kraljevstvo Izraela dulje trajalo, židovska etničnost bila bi se možda razvila prije svega na područno-političkoj osnovi. Međutim, razvitak je krenuo drugim pravcem.

Država se podijelila na kraljevstvo Izraelana sjeveru i kraljevstvo Jude na jugu. Stanovnici prvoga kraljevstva odvedeni su u Asiriju, gdje su doživjeli asimilaciju. Juda je neko vrijeme preživjela, sve dok i nju nije snašla slična sudbina - babilonsko izgnanstvo za vrijeme Nabukonosora. Izgnanstvo je bilo prekretnicom. S gubitkom političke samostalnosti i u tuđoj zemlji, vjera - koju sada možemo slobodno nazvati judaizmom - postala je *zborištem identiteta* (naš izraz) za raseljenu etniju (Moscato 1978: 239; usp. Toynbee 1987: 387-387). Vrlo je moguće da bi se identitet postupno gubio, kao što se dogodilo ljudima ranije prognanim u Asiriju - da drugi faktori nisu ušli u igru. Prvo, egzil nije dugo trajao - poslije nekih pedeset godina Kir Veliki dopustio je Židovima da se vrate. Drugo, Juda - za razliku od sjevernog kraljevstva Izraela - bila je izravni baštinik davidovske tradicije, što znači da su Judejci zacijelo imali snažniji osjećaj povijesne svijesti. Međutim, nakon babilonskog izgnanstva *religijski* (a ne teritorijalni) *motiviran etnički identitet postao je dominantan*.

Politika ahemenidskih careva, koja je dopustila i čak poticala religijsku autonomnost kao zamjenu za političku samostalnost, ojačala je taj aspekt (Vejnberg 1989: 188-189). U helenističkom razdoblju, sve do vladavine Antioha IV, trpeljivost se nastavlja, i židovske zajednice, rasute po istočnom Sredozemlju, stvaraju autonomne religijsko-etničke enklave (aleksandrijsku *politeumu* i dr.). Progoni pod Antiohom IV izazvali su ustanak. Slijedilo je razdoblje pune ili djelomične nezavisnosti (hazmodejske i herodijske dinastije), za vrijeme kojeg se vladajuće stranke sukobljavaju s fundamentalnim vjerskim pokretima. Ovaj se trend nastavio nakon rimskog osvajanja. Mješoviti politički i religijski

ustanci (Židovski rat 66-74 n.e.; ustanak Bar-Kohbe 132 n. e.) doveli su do masovne disperzije Židova, i do još jačeg vezivanja etničnosti uz religiju tijekom idućih stoljeća.¹

Za Židove u dijaspori asimilacija u strane sredine bila je teška, i to ne samo radi progona ili nepovjerenja između židovskih i većinskih skupina (zaoštrenih, mogli bismo reći, konfliktnim slikama hereze i "pravovjerja"), nego također zbog duža i kraća razdoblja tolerancije koja su omogućila da se stare židovske tradicije obnavljaju u sjeni dominantnih društava. U kršćanskom svijetu osobit ekonomski značaj Židova rezultirao je periodičnom tolerancijom, dok se u muslimanskom svijetu razvio sistem vjerske koegzistencije koji je postao integralnim dijelom islamske društvene strukture. Islam je tolerirao podređene Židove (kao i kršćane), ostavljajući im da održe vlastite organizacije zajedništva izvan sfere šerijatskog zakona (Hiti 1988: 166). Porijeklo koegzistencije možda seže do *politeumata* helenističkih gradova, uklopljenih prvo - preko *ius gentium* - u pogansko Rimsko carstvo, i poslije, posredovanjem Bizanta, u Arapski kalifat. U osmanskom dobu sistem *millet*-a razvio se na istoj osnovi (v. Walbank 1986: 118; Kreissig 1987: 170; Horvat 1969; 5-7; Smith 1988: 109- 119; Новичев 196: 72-73).

Vezivanje Židova za njihovu religiju bilo je tako čvrsto da se u suvremenoj eri raspravljalo je li oni pretstavljaju etničku ili samo vjersku skupinu. S druge strane, endogamna tendencija u Židova i stanovito urođenje (*in-breeding*) nekih populacija dovelo je do temeljno pogrešnih gledišta o rasnoj specifičnosti! Dakako, u našoj shemi, Židovi predstavljaju etniju izgrađenu oko religije kao središnjeg (ali ne isključivog) obilježja. Njihova ostala etnička obilježja bila su u svom razvitku uvelike prožeta, odnosno usmjerena, religijom. Drugim riječima, povijesni osjećaj zajedništva, zbog osobitosti historijskog razvitka, pronašao je okosnicu u religijskoj svijesti, a to čini bit našeg predloženog "židovskog" tipa etničnosti.

"Francuski" tip (i primjer)

U "francuskom" tipu etničnosti, zajedništvo se razvija prije svega na područno-političkoj osnovi.

U ranoj fazi, jedan nov *središnji politički element* - pleme, skup klanova ili dinastija - ili će migrirati te zauzeti neko područje (kao što su Franci učinili u slučaju Galije - ali i Židovi u Kanaanu!), ili će jedna indigena skupina zavladati nad drugim domorodnim skupinama u svojoj okolini (izuzmemo li indoevropsko migracijsko razdoblje, može se reći da su Rimljani uspostavili takvu prevlast u željeznodopskoj Italiji). Uslijed geografskih i ekonomskih činitelja, stapanja životnih stilova, i dužeg razdoblja kulturnoga i etnolingvističkog prožimanja supstratnih populacija, dotična područja obično već imaju *stanovit* okvir jedinstva prije njihova političkog konstituiranja pod vodstvom novoga političkog elementa (za merovinsku Franciju v. Geary 1988).

1 Za sažetak židovske povijesti i etnogeneze vidi: Вейнберг (1989); Dubnow (1988); Harrington (1987); Le-maire (1981); Moscati (1978).

Ovaj nov element, pogotovu ako stiže izvana, često preuzima bazu tog jedinstva. Tako su salijski Franci prihvatili jezik romaniziranih žitelja Galije, ali, nakon što su utvrdili svoju prevlast, dali su im svoj etnomim, i organizirali ih u distinktna kraljevstva (u prvom redu Neustriju i Austraziju). Jedinstvena država nastala je pod Klodvigom (481-511) i Dagobertom (623-638) iz loze Merovinga, no *ostvarivanje* Francije zapravo je djelo Karolinga (8-10 st.) i njihovih nasljednika.

Treba reći da u prvoj fazi religija može imati važnu *prijelaznu* ulogu i u konstituiranju područno-političkih etnija. U tom smislu, nije slučajno da *Lex salica* - donijeta potkraj Klodvigova života - počinje riječima "Živio Krist koji ljubi Franke", te da je Karlo Veliki, saživljavajući se u ulozu kralja i svećenika (*rex et sacerdos*) volio da ga nazivaju Davidom (Franzen 1988: 106, 127). No iako je Karla Velikog okrunio rimski papa, a vjerski element mnogo primogao u integraciji franačke vlasti, država je u osnovi bila samostalna od Crkve. Uostalom, ekonomsku osnovu franačke crkve slomio je još Karlo Martel. Daljnje "pokatoličenje Franaka", uz istovremenu feudalizaciju Evrope, imalo je dodatne implikacije. "Svetu naciju" Franaka na slijedili su Francuzi, Nijemci i drugi sve manje "sveti" (*per definitionem*) narodi. Zapravo, *prihvatanje jedne u osnovi univerzalne religije pogodovalo je isticanju područnih (etno-teritorijalnih) osobitosti u inače zajedničkoj matrici*. To se može povezati s fragmentacijom koja je poslije odvojila istočne (germanske) i južne (italske) oblasti od zapadne Francije, koja se zatim, za nekoliko stoljeća, razvila u Francusko kraljevstvo (Kapetska "sinteza").²

Nije potrebno ući u raspravu o širem gospodarskom i političkom spletu koji je uvjetovao takav razvitak u francuskom slučaju. S obzirom na etničku tipologiju, važno je primjetiti tek opću podudarnost teritorija, etničnosti i države. Istina, razlike u kulturi i narječjima, kao i "rubne etničnosti" (Baski, Bretonci) još uvijek obilježavaju Francusku, no u odnosu na druge zemlje i etnije u Evropi i u svijetu, "francuski" tip još uvijek ima paradigmatiku vrijednost.

Hunsko-turski tip (i primjeri)

Naziv što smo ga izabrali možda nije sasvim adekvatan, budući da hunski okvir, prvi dio ove tipološke narednice, ima strukturalne preteče u predhunskom vremenu. Ipak, odlučili smo se za taj izraz, među inim, poglavito zbog značaja "hunskog fenomena" kao prekretnice u svjetskoj povijesti.

Karakteristično obilježje ovoga tipa jest izrazita fluidnost etničnosti. Zapravo, najčešće se radi o tipu svojstvenom etnijama u nastajanju. U ishodišnom kontekstu Evroazije nomadizam je uvjetovao takav razvitak. Riječ je, dakako, o vrlo starom egzistencijalnom obrascu, no za razliku od Coulbournove i Pumpellyjeve teze (koju je koristio i Smith), nomadizam - pogotovu u svom konjaničkom (evroazijskom) obliku - razvojno

² za povijesne detalje vidi: Geary (1988); Wallace-Hadrill (1962); Mussot-Goulard (1988); Duby (1989).

je mlada pojava od prvotne zemljoradnje. To je istaknuo još Arnold Toynbee (1987:167), a u novije vrijeme podrobni opis dao je ruski znanstvenik V.A. Šnireljman (1988: 29-31, 37-39).

Radi potpunosti naše diskusije, vrijedi ukratko iznijeti Šnireljmanovu shemu: -

U drugoj polovini petoga i na početku četvrtog tisućljeća stare era, dakle u kasnom neolitiku (odnosno prema Šnireljmanu u ranom eneolitiku), tzv. jamna (ямная) kultura razvila se na šumovitoj stepi od dnjeprovske-doneckoga međurječja do južnog Urala. Možda je zahvatila i neka područja Kazahstana i sjeverne Turkmenije. Bio je to širok pojas strukturalno srodnih stočarsko-zemljoradničkih kultura. Njihovi tvorci držali su krupnu i malu rogatu stoku, svinje, možda već i konje, a također su obrađivali zemlju. U idućoj etapi na zapadnom dijelu jamne oblasti izdvojila se kultura Srednjeg Stoga II, te uz srednji tok Volgu kultura koja je dobila naziv po mjestu Hvalinsk. Konjarstvo je već prisutno u ovim grupacijama, ali zemljoradnja još je uvijek osnovna djelatnost, pogotovu u dobro navodnjenim područjima Prikaspija. No od sredine četvrtog, odnosno na granici četvrtoga i trećeg tisućljeća prije n.e., regresija Kaspijskog jezera uzrokovala je sušu u okolnim krajevima. Usporedo s nestašicom vlage, jačao je stočarski akcent, i to prvo na istoku i zatim na zapadu. Žive veze i razmjena sa "visokorazvijenim predklasnim (sic!)" društvima u jugoistočnoj Evropi i na sjeveru Kavkazu pospješili su prijelaz na nomadsku privredu (v. Шнирельман 1988: 41-44).

Već u razdoblju hvalinske kulture došlo je (po svemu sudeći) do integracije lokalnih plemena pod moćnim vođama, no taj se proces ubrzao u idućoj fazi, kad se iz prikavkaskih stepa širi kompleks tzv. kurganskih grobova (Шнирельман 1988: 44; Bray i Trump 1986; Durman 1988: 13). Slijede daljnje "etnokulturne" promjene i ekspanzija stepnjaka prema zapadu (Шнирельман 1988: 45), što se najčešće povezuje s pojavom arheološkog kompleksa "bojne sjekire" u Evropi. Dotad je konj postao središnjim simbolom stepskih kultura. Čete konjanika provaljuju u brzim naletima u tuđa područja, a u njihovu širenju pomaže im jedna nova tekovina koju su vjerojatno preuzeli od kavkaskih naroda - upotreba metala i metalnog oružja.

Na zapadnom dijelu evroazijskog arcala, u susretu stepnjaka i šumskih naroda postupno se oblikovao indoevropski jezični kontinuum. Doduše, formacija "Indoevropljana" bio je složen i donekle neujednačen proces, iako je naposljetku rezultirao u razmjerno visokom stupnju etnokulturne i lingvističke jedinstvenosti nekih istočnoevropskih populacija. No isti faktori koji su utjecali na konsolidaciju tih populacija - neolitska borba za zemljom uz difuziju metala i širenje konjaničkog stočarstva - ujedno su stvorili vrlo dinamičan društveni sklop, pa su migracije prema novim područjima tekle gotovo usporedo sa samim procesom indoevropske "etnogeneze". U biti tzv. indoevropska prazjednica počela se seliti i rastakati tek što se oblikovala, a djelomice i prije njezina (konačnog) oblikovanja.

Korijeni našeg "hunsko-turskog" etničkog tipa svakako sežu da ovog razdoblja, ali treba reći da je opća shema u "praindоеvropskom" vremenu još uvijek složena i tipološki različita.

Zatim u posljednjem tisućljeću prije n.e., na velikom dijelu evroazijske stepe stvarala se nov kontinuum što ga ruski istraživači nazivaju "skitsko-sibirskim" svijetom. Na zapadu prevladavali su Skiti, a na istoku njihovi srodnici, iranska plemena Saka. Prema opisu Herodota znamo da su Skiti do 5. st. prije n.e. već uvelike usavršili konjaničko-rat-

nički oblik nomadizma, mada su etnogenetske, odnosno etnoapsorpcijske mogućnosti Skita, Saka, kao i njihovih nasljednika Sarmata, bile još uvijek razmjerno ograničene, pa je evroazijski koridor ostao vrlo šarolik. Međutim, upravo su ti drevni narodi iranskoga jezičnog izraza, šireći nomadski obrazac prema istoku, snažno utjecali na lovačko-sabiračke narode Altaja i Mongolije, među kojima su se nalazili i preci turskih naroda.

U tom smislu nedavno je ruski istraživač D.Jc. Jeremejev predložio intrigantnu tezu o iranskom izvoru turskog etnonima (*Türk*). Prema njemu "Turi na brzim konjima" koji su prema *Avesti* pošli daleko na istok (a čije je ime povezano s drevnom pokrajinom Turan), bijahu jedna sakijska skupina koja je ušla među pretke turskih naroda na području Mongoliji i Xinjangu i prenijela na njih svoje ime. Jeremejev se poziva na kinesku *Povijest dinastije Jin*, koja 284. prije n.e. spominje narod Tu-ge kao "najjači i najuvaženiји" među narodima Xiongnu na sjeverno-zapadnim granicama Kine (Еремеев 1990: 132). Dakle tursko-govorna lovačko plemena asimilirala su Sake (tj. "Ture na brzim konjima"), usvojila njihov etnonim i nomadsko-stočarske navike, ali zadržala vlastiti jezik. Zatim im je nomadsko stočarstvo omogućilo im da bitno prošire svoj areal, i da stvore golemo carstvo - ranosrednjovjekovni Turski kaganat. Poslije, tvrdi Jeremejev, ista se metamorfoza zbila među mongolskim plemenima, a na kraju su "štafetu" preuzeli Mandžurci, koji će u Kini osnovati dinastiju Qing (1644-1911) (*ibidem* 134-135).

Jeremejevu shemu potvrđuju stanovite (pra)iranske posuđenice u turskim jezicima, posebice u stočarskom nazivlju, kao i konkretni arheološki nalazi o širenju evropeoidnih skupina prema istoku u okviru tzv. andronovske kulture (drugo tisućljeće stare ere), i o fizičkom miješanju zapadnjaka s mongoloidnim populacijama tzv. karasukijske kulture približno u vremenu nastanka starokineske dinastije Shang. Međutim, kao što proizlazi također iz Jeremejevog teksta, između te rane faze i pojave Turaka na svjetskoj sceni postojala je etnička grupacija koju su Kinezi zvali Xiongnu. Mnogi istraživači vide u narodu Xiongnu pretke Huna. Mada je točan identitet i veza između jednih i drugih još uvijek predmet rasprave, upravo je ta neodređenost (ili pak etnička fluidnost) ključan sadržaj u "hunskom fenomenu".

Xiongnu, kao i kasniji Huni, bili su složena skupina. Prema jednom tumačenju izvorno ime prvih bilo je Hungnor, Hunoch ili Hunor, što su Kinezi zbog fonetskih ograničenja vlastita jezika sveli na oblik Hu, upotrebivši ga kao opću naznaku za sve "sjeverne barbare" (de Groote 1921). Izraz Xiongnu javlja se u kineskim analizama prvi put u 3. st. prije n.e., kad je nastao velik plemenski savez koji se borio za prevlast u zapadnom Gobiju i na visoravni Ordosa. Utjecaj saveza proširio se od Ordosa do Bajkala, i od Jeniseja do Mandžurije, upravo u vrijeme kad su Kinezi, kao odgovor na pritisak nomada, dovršavali gradnju Velikog zida.

Savez Xiongnu bio je na vrhuncu moći za vladavine Maoduna (koji je preuzeo vrhovnu vlast oko 209 prije n.e.). Osim s Kinom, Maodun i njegov sin Laoshang (174-165) vodili su žestoke borbe s okolnim plemenima, potisnuvši na zapad, među inim, narod sakijskog porijekla Yuezhi (Kušane). Seoba potonjih imala je za posljedicu plemensko komešanje duž čitave evroazijske osi. No razmjerno brzo, već u prvom stoljeću prije n.e., i Xiongnu su ušli u duboku krizu, koja će početkom naše ere rezultirati u cjepanju saveza na sjeverni i južni ogranak. Sjeverni će pasti pod utjecaj Kine, te na kraju - godine 91. n.e. - doživjeti težak poraz od plemena Xianbei (predaka Mongola koji su u međuvremenu učvrstili svoj položaj na granicama Kine). Prema izvorima, velik dio sjevernih Xiongnu povukao se na zapad, po svoj prilici prema istočnom Kazahstanu i srednjoazijskom

Sedmorječju. Jedan se dio pridružio južnom ogranku Xiongnu, koji će ostati još dva-tri stoljeća nazočan na zapadnoj periferiji Kine.³

"Hunski fenomen" nastaje nakon povlačenja zapadnih Xiongnu u srce kontinentalne Evroazije. Tijekom te migracije "genetska sveza" između prvotnih Xiongnu i srednjoazijskih Huna (onih koji su naposljetku provalili u Evropu) sve je više tanjila, premda se staro ime zadržalo. Neki istraživači čak potpuno poriču tu svezu, tvrdeći da su za prijenos etnonima djelomično odgovorni zapadni trgovci koji su preko "puta svile" čuli za Xiongnu i potom uopćili hunsko ime na sve srednjoazijske nomade (Minyayev 1989: 115). Slično tome, pozivajući se na teze "sovjetskih" znanstvenika, francuski povjesničari Riché i Le Maitre posve su razdvojili Xiongnu od Huna, te smijestili porijeklo potonjih u sklopu indigenih kultura zapadnog Sibira (1989: 37). No teško da se radi samo o krivom nazivlja. Kao što se snijeg stvara oko čestice prašine u ozračju, tako su skupine izbjeglica iz redova poraženih Xiongnu zacijelo poslužili kao jezgra da se u srednjoj Aziji stvori nov etnički konglomerat, koji će se u četvrtom stoljeću n.e. oboriti kao prava oluja na Evropu, razbiti stoljetnu ravnotežu između Rima i Germana, i pokrenuti proces, poznat u povijesti kao "velika seoba naroda".

Ima više teorija kako je došlo da jačanja te hunske mase. Ruski turkolog Ljev N. Gumiljev (1960) tvrdio je da su preci Huna (izbjeglice Xiongnu) pronašli utočište u predgorju Urala, te da su im ovdašnja ugarska plemena dala novu udarnu snagu. Tu je tezu nedavno prihvatio mađarski povjesničar Peter Juhasz (1985: 214), koji je htio dokazati turski (prabugarski) utjecaj na etnogenezu Mađara. Problema ima više jer se ne može pouzdano odrediti kojoj je jezičnoj skupini pripadao jezik Xiongnu i Huna. Neki su ga povezivali s ketskim i prasibirskim govorima (Яйленко 1990: 37; Schreiber 1983: 42). Drugi s mongolskom i tungusko-mandžurijskom skupinom. No većina ga ipak smatra turskim (Gernet 1990: 178). N.A. Baskašov vidio je najbližu srodnost s arhaičnim turskim jezikom Čuvaša (i Turko-Bugara), a u svojoj kronologiji o razvitku turskih jezika govorio je čak o "hunskom razdoblju" (1960). Svjetlana A. Pletnjeva, jedna od vodećih ruskih povjesničara srednjoazijskih stepnjaka, govorila je (pomalo oprezno) o "nekakvoj varijanti praturuskoga" (Плетнева 1982: 86).

Pletnjeva je dala za nas najzgodniju shemu "hunskog fenomena". Prema njoj, povlačenje Xiongnu na zapad trajalo je preko dvjesto godina. U tom pokretu hunski val neprestano se popunjavao novim narodima koji su se pokoravali ili bivali uništeni od prvobitnih Huna (Xiongnu). Svi su oni, bilo da se pripadali priuralskoj ugarskoj ili pak turskoj jezičnoj skupini sudjelovali u novim najezdama (Плетнева 1982: 19-20). Pletnjeva naziva tu fazu etapom "taborskog nomadizma". To je faza kad se nomadi kreću kao "crni oblaci", uništavajući (odnosno osvajajući) sve pred sobom. Pokret počinje najčešće kad se na jednom mjestu u stepi javlja neka ekološka ili "najčešće politička" nužda. Što je put kretanja dulji, to će se više mijenjati etnolingvistički i antropološki sastav stanovništva. Na putu nastaju nove etničke zajednice, no njihov je arheološki trag u fazi seljenja oblično rijedak, pošto nema trajnih staništa (ibidem 14-16).

3 O povijesti Xiongnu vidi: Gernet (1990), Гумилев (1960), Кляшторний (1989), Minyayev (1989), Philips (1966), Плетнева (1982), Schreiber (1982) i Викторова (1980).

Etničko stapanje, spajanje i preoblikovanje u razdoblju migracija Huna vjerojatno je po obujmu i brzini razvitka nadmašilo sve prijašnje slične pojave u ljudskoj povijesti. Pojedinaac je tada imao raznoliko porijeklo, a svoje "osobne podatke", osobito predožbu o domovini, gubio u okviru opće stihije. To je dobro uočio rimski povjesničar Amijan Marcelin, kad je za Hune pisao: "Začeti ovdje, rođeni ondje, odrasli još dalje, Hun ne zna odgovoriti ako ga upitate 'odakle si?'" (Riché 1989: 38; Minyayev 1989: 253; Плетьева 1982: 20).

Huni su bili "etnički" heterogeni, no u cjelini uzevši hunski konglomerat bio je neka vrsta etničke mase *in statu nascendi*, čiji je rezultat, čak i neovisno o etnolingvističkoj pripadnosti preteča Huna (Xiongnu), bila turkizacija stepskih naroda srednje Evroazije. Naime, narodi raznorodnog porijekla uvućeni u hunsku bujicu prihvaćali su turski jezik kao zajednički govor, a zatim, preko utjecaja jezika širio se i izgrađivao jedinstven životni i mitski svjetonazor.

Dakako, proces se prekinuo nakon raspada hunske vlasti 454 n.e. Na evroazijskoj stepi tada se pojavljuje velik broj novih turskih naroda: na zapadu Akaciri, Sabiri, Bugari i drugi - dalje na istoku Karluci, Kimaci i Kipčaci. Većina njih činili su etničkog kontinuumu koji će u idućem razdoblju, u doba Turskoga kaganata (6-8 st.), te gotovo za sve vrijeme evroazijskog srednjovjekovlja doživjeti nova prožimanja. Neka plemena tada mijenjaju svoja imena: od izbjeglih Vara i Kuna porijeklom iz Sedmorječja nastaju Avari, Akaciri se pretvaraju u Hazare, dio Kipčaka u Kumane (odnosno Polovce kako će ih nazivati ruski ljetopisci). Neka plemena izići će iz turskoga okruženja i stopiti se s drugim narodima - primjerice dio Bugara s podunavskim Slavenima. Druga plemena - primjerice potomci Guza (Seldžuci i Osmanovci) - proširit će turski areal na dotad neturska područja (Malu Aziju i istočni Kavkaz). Pritom bitnu su ulogu imali daroviti poglavari koji su uspijevali skupiti oko sebe djeliće vlastitih i drugih plemena, povesti ih novim pravcima i naposljetku im dati drukčiji povijesni identitet. Kan Bajan kod Avara, bugarski Asparuh, mitski knez Šad kod Kimaka, i Seldžuk kod Guza, imali su takve uloge. Slično će u 13 st. učiniti mongolski prvak Temudžin, koji će kao Džingis-kan pokrenuti novu lavinu iz srednje Azije. Džingis-kan je po "hunsko-turskom" obrascu uspio ujediniti plemena Mongolije, ali kao i u slučaju nekadašnjih Xiongnu, mongolska najezda imala je najveći učinak upravo na etnička preoblikovanja u evroazijskih Turaka.

U mongolskom razdoblju tursko-govorne zajednice srednje Evroazije opet se stvaraju i spajaju u nove konfiguracije. Zatim od 14-15 st., na osnovi mongolskih *ulus-a* i hordi razvijaju se velike pseudo-feudalne tvorevine. Njihovo stanovništvo - Tatari, Čagataji, Mogoli, Uzbeci, Nogaji (Mangyti) i drugi - dobit će imena po najjačim ljudstvima, po njihovih kanova, po nadimcima ili pak po nazivima što su im nadjenuli njihovi susjedi (npr. Tatar, Kazah, Mogol). No bitno je spomenuti da su se stari etnonimi raspršili kao rodovske oznake u više novih zajednica. Tako se naziv *Kipčak*, među inim, javlja kao rodovsko ime kod Uzbeka, Kazaha, Nogaja, Baškira, Karakalpaka i drugih. Primjer Karakalpaka ("Crnih Klobuka") - čija etnogeneza počinje još potkraj 12. st. pod utjecajem Rusa, a nastavlja se u mongolskom razdoblju - možda najbolje ilustrira proces amalgamacije i preformuliranje u etnogenezi srednjoazijskih narodima. Prema Baskakovu, Karakalpaci su dijelili čak petnaest rodovskih naziva s Nogajima, trinaest s Uzbecima, desetak s Kazasima, pet s Baškirimima, pet s Kipčacima (Polovcima), četiri s Kurama, dva s Pečenjizima, jedan s Hazarima, i jedan naziv (kipčackog porijekla) sa Seldžucima. Usto jedan rod Karakalpaka nosio je ime drevnih altajskih plemena Telesa, a jedan se zvao Ujgur,

potvrđujući time i ujgurski utjecaj u etnogenezi Karakalpačka (Баскаков 1960: 101- 102). Dakako, treba reći da su još i prije mongolske etape, među mnoge srednjoazijske narode ušle rodovske skupine ne samo izvorno turskog porijekla, već i mongolskog, starosibirskog i drugog. Mongolski sloj bio je osobito jak u Kimaka (Ахипанов 1990: 107-108), a poslije i u tjanšanskih Kirgiza (Мокеев 1990: 134).

Jasno, specifični način života obilježen nomadizmom, djelovao je na izrazitu etničku fluidnost evroazijskih stepnjaka. No bit "hunsko-turskog" tipa ne može se svesti samo na faktor nomadizma. Još je važnije ratništvo, a osobito osvajanje novih graničnih područja. *Etnije "hunsko-turskog" tipa razvijaju se u uvjetima nemirnih granica*. Radi se o etnijama bez prostorno-političke čvrstoće "francuskih" etnija, barem sve dok se "nemirna granica" ne pretvori u neku ustaljenu "vojnu krajinu". Ali čak i "krajinske" etnije dugo vremena čuvaju mnoga obilježja "hunsko-turskog" tipa. Prostorna vizija Turaka i Mongola kretala se difuzno, između "četiri ugla svijeta" (*tört bulun kor*) kod prvih i "četiri strana svijeta" kod drugih (Викторова 1980: 85-86), dok je politička vlast u oba slučaja ovisila prije svega o poduzetnosti i karizmi konkretnih vladara ili rodova. Nadalje, u pravilu "hunsko-turske" etnije nemaju ni religijsku postojanost "židovskih" etnija. Primjer hazarske vladajuće kuće, koja je prešla na judaizam u 9. st., predstavlja iznimku koja potvrđuje pravilo. Hazarski kanovi su prihvatili judaizam kad je hazarska etnija već ušla u transformaciju i poprimila obilježja netipična za "hunsko-turske etnije". Međutim, doktrina o "izabranom narodu", u jednom društvenom kontekstu koji je naslijedio etničku fluidnost iz prijašnje etape, više je razbijao hazarsku etniju nego što ga je ujedinjavao (Плетнева 1976: 62). U tipičnoj "hunsko-turskoj" shemi, religijska dimenzija uključuje mnoštvo paralelnih i međusobno tolerantnih kultova (kod ranih Turaka), ili pak neku opću ideju o vrhovnom nebeskom bogu, čiju univerzalnu volju vrši zemaljski vladar (npr. Džengis-kan), ali koji ostaje tolerantan prema vjerovanjima drugih naroda. Tek će kasniji prodor islama u svijet srednjoazijskih naroda promjeniti tu sliku.

Postojala je, istina, stanovita rodovsko-plemenska hijerarhija u okviru "hunsko-turskih" etnija. Neka plemena i rodovi, recimo oni koji su preuzeli funkciju "utemeljivača" pokreta ili horde, uživali su veći ugled, dok su ostali prema njima bili u svojevrsnom zavisnom položaju. Razlika između vladajućeg plemena, begova (*bäglär*), i običnog "crnog" turskoga naroda (*türk qara budun*) zabilježen je u ranoturskom razdoblju (Gumiljev 1967: 60). Arapski pisci zapazili su razliku između "bijelog" naroda (plemstva), i "crnog naroda" (puka) i kod u Hazara (v. Pletneva 1976). Među stepnjacima podređene skupine obično bi ušle u formalni "robovski" položaj prema vladajućem plemenu. Ali ropstvo u ovom slučaju nije imalo iste značajke neslobode kao recimo u klasičnoj antici. Sljedbeno tome, već u natpisima iz tzv. Drugog turskog kaganata (7-8 st.) nailazimo na opće narodne formulacije, poput *türk qara qamargh bodun* ("sav savcat turski narod", ili *türk begler bodum* ("turski begovi i narod") (v. Кляшторныи 1986: 320-321). Poslije će se kod Mongola opet pojaviti predodžba o podređenim, "robovskim" plemenima i rodovima (*unagan bogol*) (Phillips 1969: 26-27), a u 14. st. nasljednici Džingis-kana u Kini prihvatit će vrlo složenu etničku hijerar hiju, čak i zabranu mješovitih brakova (v. Gernet 1990: 368-370). Međutim, u vrijeme dok su se srednjoazijske etnije još uvijek razvijale po "hunsko-turskom" obrascu, može se reći da je visoka društvena mobilnost darovitih pojedinaca (bez obzira na njihovu etničku pripadnost), i intenzivno miješanje etničkih fragmenata i čitavih plemena, redovito narušavalo eventualne hijerarhije na području "nemirne granice".

Jedan rječit simbol najbolje odražava tu pojavu. Naime, najtipičniji "etnološki" nalaz hunškoga društva, po kojemu arheolozi određuje prisutnost Huna na nekom području, jest tzv. "hunski kotao". Prema shvaćanju Pletnjeve kotao je bio znak zajedništva, a što je bio veći, to je bilo veća i skupina koja se oko njega hranila (1982: 23). Dakako, preteče "hunskog kotla" nailazimo u skitskom arheološkom fundusu, a kasnije isti se motiv javlja u turskom svijetu, čak i u Jakuta na sjeveru Sibira (v. Gogolev 1987). Mogli bismo dodati da je svojedobno Joseph von Hammer posebice naglasio značaj "kotla s mesom" kao "svetište puka", odnosno središnji simbol janičarske vojske u Osmanskom carstvu (1979: 40). Dakle od Huna i Skita do Osmanovaca javlja se ideja združivanja različitih ljudi, različitih porijekala, oko skupnog lonca, koji zapravo i njih stapa, jer u "hunskom kotlu" vidimo, u opipljivom obliku, prototip one ideje koja će se mnogo kasnije, u američkoj etničkoj ideologiji, pojaviti kao teza o "loncu za taljenje".

Primjenljivost "židovskih", "francuskih" i "hunsko-turskih" etničkih tipova u drugim sredinama.

Tri etnička tipa što smo ih opisali u gornjem tekstu mogu se koristiti, uz neke modifikacije, u analizi mnogih postojećih i prošlih etničke za jedinice u svijetu.

"Židovski" etnički tip bio je učestaliji u prošlosti (osobito u starom vijeku) nego u tzv. modernoj eri povijesti. Prema tome, logično je da najbliže paralele nalazimo danas među etnijama i/ili subetnijama koje u stanovitom smislu možemo smatrati, kao i same Židove, "povijesnim reliktima". Oko 30.000 tzv. Parsa ("Perzijaca") u Indiji, te približno četiri milijuna Kopta u Egiptu, možda su najizrazitiji primjeri takvih "povijesnih relikata". U prvom slučaju, drevna vjera Zarathuštre poslužila je da potomci perzijskih izbjeglica u Indiji sačuvaju neka svoja etnička obilježja, dok je u drugom slučaju jedna osobita kršćanska monofizitska crkva imala sličnu funkciju kod dijela potomaka starih Egipćana.⁴

Etnički sklop Armenaca također je blizak "židovskom" tipu. Armenija je bila prva država u svijetu koja je prihvatila kršćanstvo kao službenu religiju (301 n.e.), i to još prije nego što je ta religija pridobila značajke univerzalne konfesije u sklopu rimskog carstva. Sljedom toga, armenska etnija razvila se u tjesnom dodiru s Armenskom crkvom. Zatim od 7. st., s početkom arapskih naleta, i još više od 11. do 14. st. zbog prodora Seldžuka i Osmanovaca u armenska područja, stvarala se vrlo raširena armenska dijaspora od Rusije i Ugarske sve do Dalekog Istoka, te osobito u zemljama koje su ušle u Osmansko carstvo, u kojima su Armenci (kao i Židovi) tvorili poseban *millet*. Početkom 20. st. progoni i genocid nad Armencima uvjetovali su nov egzodus prema zemljama zapadne Evrope i Amerike. Sve u svemu, u naše vrijeme oko 6.400.000 Armenaca živi u više od sedamdeset zemalja svijeta, a od toga svega 2.725.000 na području Armenije (v. Бромлѣй 1988: 68-69). U takvim okolnostima, religija je nužno postala jednim od bitnih *zborišta etničnosti*, premda - za razliku od Židova - Armenci su uspjeli sačuvati svoj vrlo osobit (indoevropski) jezik, kao i ostatke svoje teritorijalne domovine.

⁴ Koptska etnokonfesionalna situacija razlikuje se od situacija u etiopskih Amhara. Iako Amhari također imaju vlastitu monofizitsku kršćansku crkvu, oni su za razliku od Kopta uspjeli sačuvati i vlastitu državnu tradiciju.

Primjera "etničkih religija" odnosno "nacionalnih crkava" ima, doduše, više. Među njima spadaju tzv. "poganske" vjere u marginalnim područjima Afroazije i Amerike, zatim japanski šintoizam, konfucionizam (ukoliko ga smatramo religijom), tibetski lamaizam (mada se proširio i među netibebćanske narode), autokefalne pravoslavne crkve na kršćanskom istoku, i neke protestantsko-kršćanske crkve (u prvom redu anglikanska u Engleskoj). Međutim tek će u specifičnim povijesnim okolostima etnije s posebnim religijama ili "nacionalnim crkvama" slijediti "židovski" model razvitka. To se nije dogodilo ni kod Japanaca, ni kod Rusa, a još manje kod Engleza. S druge strane u nekim etnijama u kojih prevladavaju univerzalne religija moguće je da konfesijski elemenat poprimi stanovite etničke značajke. Tako je u rubnim djelovima evropskog katoličkog areala - u srednjovjekovnoj Španjolskoj, u Irskoj (i među Ircima u Americi), u Poljskoj (od kasnog srednjeg vijeka), te u dijelovima hrvatske etnije (pogotovu u Bosni i Hercegovini) - pripadnost katoličkoj konfesiji učvrstila etničku konsolidaciju. Radi se ovdje o specifičnim transformacijama u sklopu "katoličanstva na granici". Slično tome, na rubu muslimanskoga svijeta, konfesijska pripadnost imala je bitan značaj u razvitku slavensko-muslimanske etnije u Bosni. Slučaj Pakistana - gdje je muslimanska vjera postala osnovom za stvaranje jedne nove nacije na zapadnoindijskom prostoru također je indikativan, mada je današnji Pakistan još uvijek etnički vrlo heterogen.

Muslimanska vjera zacijelo je imala ključni etnokonsolidacijski učinak na razvitak arapske etnije, odnosno arapske etničke konglomeracije. No barem u prvoj fazi širenja islama, u naglom kretanju arapskih osvajača i u asimilaciji ne-arapskih naroda na putu tih osvajača vidimo jake crte "hunsko-turskog" etničkog tipa. Poslije, na univerzalnoj horizontu islama (kao i u srednjovjekovnom evropskom kršćanstvu) došlo je do ponovnog jačanja područnih etničkih osobitosti. Dakako, kao što smo spomenuli, u rubnim oblastima islamskog svijeta sama konfesionalna pripadnost islamu poprimila je etničke značajke u dodiru s drugim narodima. Drugdje, etnički supstrat mogao je povratno djelovati na vjersku komponentu. U tom smislu nije slučajno da se šijitska sekta snažno učvrstila upravo u iranskim (i bivšim iranskim) dijelovima islamskog svijeta.

Zapravo u gotovo svim velikim religijama svijeta nastale su sekte ili pojave vjerskog sinkretizma koje su djelovale na etnički razvitak, dakle na stvaranje novih etničkih zajednica, ili (najčešće) na nastanak subetničkih skupina većih etnija. Utjecaj muslimanskog i kršćanskog sektaštva u libanskih Arapa dobro je poznat (etnogeneza Druza, Maronita i drugih arapskih subetnija). U Indiji osobito je zanimljiv primjer Sikha, jedne složene konfesionalne skupine nastale na hindustičkoj osnovi u dijelu pandžapske etnije. Sikhi su se dosad razvili gotovo u zasebnu etniju. Doseljene kršćanske sekte, često s izrazitim nekonformističkim značajkama, djelovale su na nastanak nekih vrlo slikovitih subetnija u Sjevernoj Americi (Menonita, Amiša, Duhoboraca i drugih). U svim tim slučajevima vidimo djelomične ili potpune primjere "židovskog" etničkog tipa.

Što se tiče "francuskog" tipa, mogli bismo reći da je on najrašireniji u Evropi, i da se u biti radi o etničkom tipu koji je najpogodniji za razvitak modernog koncepta "građanske nacije" (što se pokazalo u samom prototipu).

Idealan pokazatelj o prisutnosti neke "francuske" etnije bila bi podudarnost i postojanost političko-područnih i etničkih granica. Ipak, čak i u Evropi (uključivši Francusku) ima mnogo više iznimaka nego pravila u ovom smislu. Zato je bolje tražiti druge pokazatelje, prije svega duge tradicije specifične političke zasebnosti (i identiteta) dotičnih etnija, barem u njihovim prostornim jezgrama, pa makar te tradicije bile uklopljene u

šire imperijalne tvorevine. Polazeći od takova kriterija, u skupinu "francuskih" etnija, pored Francuza, ulazit će Danci, Švedani, Englezi, Škoti, Hrvati, Mađari, Česi, Poljaci, Portugalci, Islandani i Norvežani (s prekidom) i Nizozemci (od 15-16. st.). Nijemci i Talijani predstavljaju posebne varijacije "francuskog" primjera. Oba su ova naroda stekla nacionalno jedinstvo razmjerno kasno, no Nijemci imaju političku tradiciju barem tako staru kao i Francuzi (u okviru istočnofranačke države i Svetorinskog carstva), dok je u Talijana opća ideja o "Italiji" kao nekom osobitom području nasljeđena od rimskih vremena, i potom obnovljena u srednjem vijeku (među inim u djelima Dantea).⁵ Osim toga, zemlje njemačkog odnosno talijanskog etničkog područja (pored jezične povezanosti) živjele su stoljećima u intenzivnom dotiru i prožimanju. U ranoj fazi razvitka ruske etnije (epoha Kijevske Rusije) također je postojala opća područno-politička tradicija. No u kasnom srednjem vijeku, staroruska etnija (i politička tradicija) rastočila se u tzv. "udjelne kneževine" upravo kad je etnopolitička konsolidacija najbrže napredovala u zapadnoj Evropi. Zatim je uslijed mongolskih i poljsko-litavskih prodora došlo do raspada staroruske etnije na tri dijela, m¹ 1424. X. dućem razdoblju uslijedila velika ekspanzija ruske etničke konglomeracije, djelomično po "hunsko-turskom" obrascu. Prekid područno-političke etnogeneze u bitnom momentu kasnog srednjovjeka kovlja zadesio je i srpsku i bugarsku etniju, pri čemu su Srbi doživjeli vrlo radikalnu preobrazbu svog etničkog tipa.

Ako je suditi samo po političko-područnom kriteriju, izvan evropskog kontinenta, Kinezi predstavljaju možda najveći primjer "francuskog" etničkog tipa. Jedna vrlo duga, čak tisućljetna političko-područna tradicija, u kojoj su narodi različitog porijekla i vjera postajali dio općekineske kulture i etnije, vrlo je evidentna u ovom primjeru. No u mnogome Kina, odnosno "Srednje [podnebesko carstvo] kako je sami Kinezi nazivaju, ujedno je i golemo civilizacijsko područje, sa osobitim značajkama koje kao da nadilaze uži koncept "francuske" etničnosti (mada je kineska etničnost svakako jedna od povijesnih posljedica područnog zajedništva kineske civilizacije). Iz tog razloga ki nesku etniju uvrstavamo tek vrlo uvjetno u skupinu "francuskih" etnija. Moguće je da se ovdje radi o etničkom modelu koji je arhaičniji od "francuskoga".

Slično tome, nove još nedovršene etnije američkog kontinenta mogu se tek uvjetno uvrstiti u "francusku" skupinu. Zanimljivo je da se u tzv. Novom Svijetu etnogeneza (stvaranje osjećaja zajedništva) razvija u relativno jasno povučanim državnim granicama, dakle po područnom načelu. Međutim, etnički procesi na američkom kontinentu još su na početku svog razvitka, pa je u većini slučajeva bolje govoriti o političkim (u užem smislu) nego o etničkom odrednicama identiteta. Ponegdje, u područjima koja su nedavno kolonizirana, ili pak još uvijek zahvaćena kolonizacijom i rekolonizacijom, vidimo elemente "hunsko-turskog" modela.

"Hunsko-turski" model, kako smo spomenuli, jest etnički tip koji nastaje na nemirnoj granici i u kojem postoji visok stupanj etničke fluidnosti i stapanje. U biti to je prijelazni model, koji kasnije može dobiti stanovitu stabilnost kad se "vojna krajina" iskristalizira.

5 Izraz kraljevstvo Thiois (ili Teutonsko kraljevstvo) spomenut je prvi put u salzburskim analima 920. godine. U istom stoljeću Liutprand iz Cremona odbijao je pretenzije Bizanta nad Apulijom tvrđnjom da "Jezik stanovnika te zemlje dokazuje da ona pripada kraljevini Italiji" (Bloch 1958: 513). O utjecaju jezika na politogenezu Nijemaca i Talijana bit će još govora u nastavku.

U Evropi austrijska etnija se djelomično uklapa u taj tip. Korijeni Austrije sežu do vremena Karla Velikog koji je na budućem austrijskom području osnovao istočnu marku (*Ostmark*) kao protutežu avarskim vojnim krajinama u susjednim krajevima. U idućim stoljećima Austrija je ostala pogranična zemlja prema Slavenima i Madarima, a tijekom tog razdoblja doživjela je duboke etničke transformacije u smjeru sve intenzivnije germanizacije. Dakako, oko samog austrijskog prostora razvijale su se i druge "marke" odnosno "vojne krajine", u kojima je također došlo do miješanje etnija i etničkih fragmenata. Na karantanskom području (odnosno u "slávenskoj marki"), slavenska plemena različite provenijencije postupno su stvarala osnovu buduće slovenske etnije. U ugarskim pograničnim područjima, koje su također imala značajke vojne krajine, od 10. st. napredovala je asimilacija starosjedilaca i doseljenih Madara. I srednjovjekovna Slavonija imala je značajke krajine u doba Arpadovića, mada je tvorila posebnu kraljevinu vezanu za Hrvatsku. Poslije je u vrijeme osmanskih prodora stvorena osnova Hrvatsko-slavonske vojne krajine, čije su etničke posljedice i danas vrlo vidljive. Zapravo sav prostor koji je na kraju ušao u Habsburšku imperiju, i čije se središte nalazilo u Austriji, bio je vjekovima obilježen raznim "nemirnim granicama", i velikim seobama stanovništva. Međutim, u zemljama oko Austrije - u Mađarskoj, Hrvatskoj i Českoj - ostale su drevne političko-područne tradicije, dok je sama Austrija, čak i kad se "granica" pomakla izvan njezina područja, ostala u strukturalnom pogledu "krajina" u odnosu na njemačko-govorno područje. Tek će konačna pobjeda Pruske nad Austrijom u borbi za primat nad njemačkim područjem naposljetku izbaciti Austriju iz daljnjeg toka njemačke etnogeneze. No da je ishod mogao biti i drukčiji potvrđuje činjenica da je i sama Pruska izrasla na "nemirnoj granici" bivšega Svetorimskog carstva.

Austrijski slučaj prilično je složen jer se radi o interferenciji različitih tipova etničnosti i etnogeneze. Jasnije primjere etnija s "hunsko-turskim" elementima naći ćemo dalje na evropskom istoku i jugoistoku.

Spomenuli smo da je ruska etnija, djelomično, prošla "hunsko-tursku" etapu razvitka. Borba sa stepnjacima i istočna ekspanzija Rusa, još prije mongolske najezde i zatim poslije oslobađanja od Zlatne Horde, bila je popraćena snažnim asimilacijskim promjenama. Udarana snaga ruske ekspanzije, Kozaci, kretali su naprijed sa sličnom vizijom širokih prostranstava kao što su nekad imali evroazijski nomadi. Njihovi pokreti bili su spontani, i tek poslije uklopljeni u planove ruskih careva. Uostalom, mnogi su pobjegli od carske vlasti. No Kozaci su bili seljaci, više nego što su bili nomadi, i nakon njihovih prodora slijedile su nove migracije i trajno učvršćivanje novopridošlih doseljenika na osvojenim područjima. U tom procesu ruska etnija uspjela je apsorbirati mnoštvo inoetničkih elemenata. "Etnički" svjetonazor se proširio na velik dio Evroazije. Međutim, usporedo s razvitkom nove velikoruske etnije, stvarale su se ruske subetničke skupine, a na zapadu je došlo do izdvajanje Bjelorusa i Ukrajinaca iz "staroruske" etničke zajednice. Ovo posljednje ne bijaše toliko rezultat održavanje i potenciranja lokalnih specifičnosti iz vremena istočnoslavenskih plemena (npr. dregovičkog supstrata u Bjelorusa i poljanskog u Ukrajinaca), koliko posljedica utjecaja etničkih prožimanja na "granici".

Bjeloruska etnija razvila se od 14-16. st. na tromeđu ruskih, poljskih i litavskih područja, nakon što su zapadne "ruske" kneževine ušle u sastav Velike kneževine Litve. U idućem razdoblju, sve do kraja 18 st., Bjelorusija je prostor širenje litavskih i poljskih utjecaja (pa i direktne kolonizacije), iz koje je naposljetku izišao svojstven etnokulturni spoj koji je postao temeljem bjeloruske etnije.

Ukrajinska etnija još vjernije odražava "hunsko-turski" obrazac. Sam naziv "Ukrajina" potječe iz 12-13 st. kad su se na "južnoruskim" stepama vodile žestoke borbe između nasljednika kijevskih kneževa i turskih naroda (Kumana i drugih). Tada je prirodna otvorenost velikog dijela ukrajinskih zemalja spriječavala učvršćivanje političkih struktura. Dakako, upravo je na tom otvorenom pojasu nastala osobita etnija, pod utjecajem preslojavanje slavenskih, turko-tatarskih, poljskih, moskovskih i osmanskih etnokulturnih silnica. Konačno "zatvaranje" stepe stvorilo je uvjete za kristalizaciju, koja će najkasnije do 16-17 st. rezultirati u pojavi "maloruske" ili "ukrajinske" etnije. Kao što samo ime sugerira, ukrajinska etnija nastala je kao svojsvrnsi sažetak "krajine", a vjerojatno predstavlja i najbolji primjer "hunsko-turskog" etničkog razvitka u Evropi.

Dat ćemo još jedan primjer "hunsko-turskog" etničkog tipa, koji je unatoč vremenskoj i kulturnoj distanci strukturalno vrlo sličan evroazijskom prototipu. Radi se o američkom osvajanju tzv. "divljeg zapada". Mada američki povijesni idealisti ističu individualnost tog pokreta, globalno gledano radi se o kretanju skupina poluasimiliranih imigrantskih zajednica, koje se u potrazi za boljim životnim mogućnostima kreću prema horizontu na isti način (i sa još jače izraženim grabežnim nakanama) od nekadašnjih hunsko-turskih nomada. Već smo spomenuli idejnu srodnost američkog koncepta "lonca za taljenje" s "hunskim kotlom". Mada ni u američkoj ni u hunskoj povijesti stapanje nije bilo potpuno, u oba slučaju visoka prostorna mobilnost narušavala je društvene barijere i poticala asimilacijske procese. Postoji još i dodatni aspekt koji pojačava sličnost "hunsko-turskog", pa i "skitskog" modela s američkim primjerom. U svim tim slučajevima jedan od pokretačkih faktora bilo je stočarstvo. Svjestan te činjenice, Toynbee nije oklijevao da povuče direktnu paralelu između Skita i američkih cowboya. No, čak i nakon zatvaranja američke "zapadne granice" u posljednjim desetljećima 19. st., američki svjetonazor i privredna poletnost održala je do danas visok stupanj selilaštva i etničke dinamike. Dakako, u toj dinamici postojala je (kao i među evroazijskim nomadima) društvena hijerarhija, u kojoj je podjela između "bijelog naroda" i "crnog naroda" bila još jače izražena nego u srednjovjekovnih Turaka, Hazara i inih stepnjaka.

Drugi (mogući) etnički tipovi

Dosad smo u našem tekstu pokušali opisati i djelomično operacionalizirati tri etnička tipa. U operacionalizaciji smo vidjeli da se neke etnije teže uklapaju u predloženu shemu, pa se nameće postavka o drugim mogućim etničkim tipovima. Na ovom mjestu posvetit ćemo pažnju pojavi koju možemo naznačiti privremeno kao "etniju po sebi", te još složenijem pitanju manjinskih etnija.

Izrazom "etnija po sebi" mogli bismo označuju neku skupinu koja bi po nekim objektivnim obilježjima mogla tvoriti etničku zajednicu, ali koja još nema dovoljno izraženu svijest o zajedništvu da bismo je mogli smatrati etnijom "u pravom smislu". U "židovskim", "francuskim" i "hunsko-turskim" etnijama ta je svijest prisutna.

Analogija koja smo koristila na početku našeg rada o srodnosti između koncepta jezika i etničnosti, ovdje valja ponovno razmotriti u svezi s idejom o "etniji po sebi".

Skupine koje su imale zajednički jezik često su u povijesti poprimili i etničke značajke. U evropskoj tradiciji jezik je rano shvaćen kao bitan znak etničnosti. Etničke implikacije jezika već su eksplicitno prisutne u srednjovjekovnoj slavenskoj tradiciji (pri-

sjetit ćemo se staroslavenskog prijevoda grčkog ε'θνος > *jezykь*). Kod predaka Nijemaca, izraz *theotisca lingua* značio je još uvijek "jezik puka" u doba Karla Velikoga, no do 10. st. predodžba o nekom specifičnom "teutonskom" jezičnom zajedništvu već je uhvatila korijene na njemačkom području. Isto se zbilo kod Talijana. Poslije je važnost jezika u Nijemaca, Talijana i Slavena rasla usporedo s *relativnim* slabljenjem njihova političko-područnog zajedništva (mada ni potonji faktor nije sasvim nestao). Stoga je logično da su se romantičke teorije o svezi između jezika i roda nastale i proširile se najranije upravo među tim evropskim grupacijama. Daljnjim razvitkom jezično-narodnog pristupa, stiglo se u 18-19. st. do intelektualnih apstrakcija na razini čitavih jezičnih "porodica", pa čak do koncepta krvnog i narodnog srodstva govornika pojedinih tzv. prajezika ("Indoevrolpljana", "Semita", "Altajaca" i drugih). Ne isključujući neke osnove (i analitičke vrijednosti) u takvu pristupu, treba ipak naglasiti da se u tome krajnje pretjerivalo. No vezivanje lingvističkih odrednica s etničcima još je uvijek česta pojava, pa se tako i danas, primjerice u tipologijama "etničkih" struktura u Africi ili Južnoj Americi, nerijetko o etničnosti zaključuje samo na temelju lingvističke kartografije (pa, recimo, svi bantuski narodi budu prikazani kao jedna "etnička" skupina i slično).

Problema u ovakvom pristupu ima više. Prvo, kao što potvrđuje kineski primjer, u sklopu jedne etnije mogu postojati jezici koji su objektivno, fonološki i gramatički, međusobno različiti. Osim toga, potrebno je odrediti i kriterije za stupnjevanje distinktnosti jezika. Među Skandinavcima, turskim narodima, Slavenima, i mnogim drugim skupinama, stupanj međusobne razumljivosti može biti vrlo visok, pa čak i potpun, a da sugovornici ne smatraju da govore istim jezikom ili da pripadaju istoj etniji. U drugim slučajevima izbor književnih jezika može udaljiti narode koji govore jezike na istom kontinuumu narječja (npr. u Skandinaviji), ili pak umjetno izazvati približivanje jezika (npr. u Hrvata i Srba). No "pretvorbe" književnih jezika imat će uspjeha na etnogenezu jedino ako postoje i drugi elementi koji su stoljećima stvarali povijesnu predodžbu o zajedništvu u nekoj "etnijski po sebi". Konkretno, to se desilo kod Nijemaca, Talijanaca, a zatim kod Slovenaca, Slovaka i Makedonaca.

Od ova posljednja tri naroda samo su Slovenci sačuvali trag političke zasebnosti (mada je gotovo nestao do 15-16. st.). No u osnovi zajedništvo Slovenaca, Slovaka i Makedonaca stvaralo se "po sebi", kao sažetak običaja kraja, specifične vanjske utjecaje ("povijesne sudbine" kraja) i dakako na osnovi svojstvenih narodnih narječja. Uostalom vrlo je indikativno da su etnonimi u sva tri slučaja nastala relativno kasno. Kod Slovenaca su sve do 19. st. prevladavali regionalni izrazi ("Kranjci", "Vindi" i slično). Slovački etnonim javlja se prvi put početkom 15. st. kao učeni izraz na praškom sveučilištu, a trebalo je još mnogo vremena prije nego ga je narod prihvatio. Makedonci su usvojili stari naziv svoje domovine kao vlastiti etnonim tek potkraj 19. st., i to također iz učenih krugova. No po svemu sudeći mnogo prije prihvaćenja današnjih etnonima, postojali su Slovenci, Slovaci i Makedonci "po sebi".

Poseban etnički tip eventualno predstavljaju tzv. "manjinske etnije". Međutim ovdje treba prije svega razlikovati dva tipa: -

Neke "manjine", primjerice Baski, lužički Srbi i Furlani u Evropi, te stotine sitnih "urođeničkih" etnija diljem Staroga i Novog svijeta, sami su svoja vlastita matica, i stoga predstavljaju mikromodele osnovnih etničkih tipova ili pak najčešće "etnijski po sebi". Možeće je govoriti i o "reliktnim etnijama u manjinskom položaju". Takve etnije nažalost su u današnjem svijetu izložene vrlo jakim asimilacijskim pritiscima, mada treba reći da se

neke "reliktnne manjine" - premda u relativnom manjinskom položaju u zemlji u kojoj žive - dovoljno učvršćeni na regionalnoj osnovi da se mogu oduprijeti tim pritiscima.

Druga vrsta manjinskih etnija ima neko matično područje u kojima čini većinsko stanovništvo, ali od koje je odsječena zbog emigracije, prodora stranog življa u međuprostore, ili zbog promjena državno-područnih granica. Na povijesni razvitak tih etnija djelovat će etnički tip iz kojih potječu (pri čemu "židovske" etnije pokazuju veću postojanost u manjinskom položaju od "francuskih" etnija), zatim etnički tip većinskog naroda koji okružuje tu manjinu (ako je većinska etnija "francuskog" tipa lakše će doći do građanske integracije, ali i do asimilacije), te na kraju sam način kako je manjina nastala. Kod manjina nastalih u migraciji, pogotovu ako je vrlo velik udio etnije bio zahvaćen seobom (primjer Židova i Armenaca) moguće je da se stvore stabilne dijaspore s bliskim međusobnim kontaktima i specifičnim (formalnim i neformalnim) ustanovama koje pomažu u održavanju i bogaćenju cijele dijaspore. Na taj način sama dijaspora preuzima funkcije stare domovine, koja se dalje prazni, a koja može na kraju biti ponovno osvojena upravo zahvaljujući težnjama iz dijaspore (kao što se zbilo u Izraelu). Dakako, bitno je voditi računa i o odnosima moći i toleranciji prema etniji u dijaspori. S druge strane, ako je raspršenost manjina nastalih u migraciji prevelika, doći će do tipične formacije složenih imigrantskih kompleksa, i vjerojatno do postupne asimilacije (brže kad je većinska etnija poletnog "hunsko-turskog" tipa, i sporije kada većinska etnija pripada "francuskom" ili "židovskom" tipu). Naposljetku, manjine koje se nalaze odsječene od svog matičnog područja ne zbog vlastite migracije, već zbog prodora stranog življa ili zbog upisivanja novih državnih granica, imaju stanovitu prednost u tome da su ipak "svoji na svome", premda će odnos većinske etnije prema njima također varirati ovisno o etničkom tipu jednih i drugih, kao i o specifičnim izvan-tipolozijskim crtama u međuodnosu manjine i većinske etnije.

Hrvati i Srbi: dvije sekvencije etničke tipologizacije

U nastavku, skrenut ćemo pozornost na tipološke crte i nijanse u razvitku hrvatske i srpske etnije. Dakako, prvo treba ukazati na jednu osnovnu netočnost, često ponovljenu u odnosu na ova dva naroda, pogotovu u djelima stranih istraživača: -

Historijski i sociohistorijski naprosto nije točno da glavna (etnička) razlika između Hrvata i Srba leži u rimokatoličanstvu prvih i grčkoistočnom kršćanstvu potonjih! Takva tvrdnja obično se argumentira opaskom da Hrvati i Srbi "zapravo govore istim jezikom". Po logici lingvističkog uopćavanja to bi moglo značiti da ova dva naroda tvore jedinstvenu "etniju po sebi". No pritom se zaboravlja da je jezično povezivanje Hrvata i Srba razmjerno nova pojava, utemeljena na *arbitrarnom* izboru u 19. stoljeću. Prije toga, lingvistički shema bijaše znatno složenija i mnogi su Hrvati - upravo u najnapučenijim dijelovima Hrvatske - govorili jezikom koji je bio bliži (ili jednako blizak) slovenskome kao što je bio jeziku Srba. Kako znamo, čak i danas narodna narječja Hrvata i Srba često se razlikuju, i u stanovitoj mjeri također se razlikuju književni standardi korišteni u Zagrebu, odnosno u Beogradu. Prema tome, nije točno da su govornici jednog te istog jezika postali Hrvati odnosno Srbi na osnovi njihove religijske pripadnosti. Religija je imala vrlo važnu ulogu, kako ćemo vidjeti, no *krajnja razlika leži u povijesnom razvitku*.

Hrvatske i srpske *etničke jezgre* bile su, po svemu sudeći, međusobno distinktnne od njihova dolaska na Balkan u ranom srednjem vijeku (Burnbaum 1989: 53). Objektivne sličnosti razvile su se kasnije, uglavnom kao posljedica djelovanja triju faktora: prvo -

"apsorpcije zajedničkog nazivnika": naime u 6. stoljeću prethodne slavenske migracije stvorili su gust i kontinuiran supstrat u i između Hrvata i Srba koji je u idućim stoljećima postupno ušao u oba naroda. Drugo: daljnje migracije za vrijeme turskih osvajanja potencirale su dinarska narječja i u Hrvata i u Srba. Treće: donedavna, hrvatska i srpska etnija pripadale su različitim i, u osnovi, nekonfliktivnim etničkim tipovima, što je pogodovalo pozajmljivanju u kulturi (i suradnji u politici).

Hrvatska povijest i etničnost

Hrvatska se etnija razvila, uglavnom ali ne isključivo, prema "francuskom" obrascu.

Prije dolaska Hrvata, područje gdje će oni stvoriti središte svoje političke sfere - tj. Dalmatinska zagora - imalo je stanovito jedinstvo, utemeljeno izvorno na liburnijskim i dalmatskim tradicijama, s grčkim i mnogo jačim rimskim kulturnim preslojem. Slaven-ski migranti u 6. stoljeću stvorili su drugi presloj, koji se širio u svim pravcima iz Dalmatinske zagore prema dinarskom lancu i panonskom bazenu. Taj drugi etnički, odnosno etnolingvistički stratum pokazao se ključnim za širenje i afirmaciju hrvatske etnije.

Prvobitni Hrvati najvjerojatnije nisu bili slavenskog porijekla. Ponudena su različita rješenja, ali zasad možemo prihvatiti kao najvjerojatniju (ili "najmanje nevjerojatnu" kako kaže jedan autor - Goldstein 1989: 223) da su prvi nositelji hrvatskog etnonima potekli od neke iranske (sarmatske ili alanske) skupina koja je u prvim stoljećima n.e. migrirala s Dona u Zakarpatje gdje se zatim i poslavenila. Vrlo je moguće da su prvobitni Hrvati - odnosno kako su ih neki istraživači nazivali, "Proto-Hrvati" (npr. Suić 1979) - bili već dobro pomiješani i poslavenjeni po "hunsko-turskom" obrascu i prije njihova dolaska na prostor današnje Hrvatske (budući da su arheološki tragovi o neslavenskom porijeklu Hrvata vrlo rijetki i dvosmisleni u novoj postojbini).⁶

Kretanje Avara - izravnih nasljednika Huna - pomaklo je Hrvate prema Alpama (Karantaniji) i Balkanu. Na osnovi toponima izgleda da su manje skupine Hrvata stigle

6 Postoje četiri alternativna tumačenja o porijeklu prvobitnih Hrvata: slavenska, gotska, turska (avarska) i iranska teza. Prva se uglavnom temelji na sadašnju jezičnu situaciju. Najveći nedostatak slavenske teze jest u tome da ne može objasniti ni etimologiju hrvatskog etnonima, ni značenje nekih političkih izraza koji se javljaju u prvih Hrvata. Gotska teorija polazi od dviju činjenica: od poistovjećivanja Hrvata s Gotima u srednjovjekovnim ljetopisima (npr. u djelu *Historia Salonitana* splitskog arhidakona Tome i u Ljetpisu pape Dukljanina - v. Šegvić 1931), i od povijesne činjenice da su Goti zaista bili prisutni u Hrvatskoj (v. Mužić 1989: 46-47). Tursku (avarsku) tezu predložio je nedavno O. Kronsteiner (1978), a zatim ju je prihvatila Nada Klaić (1989: 30-31). Za razliku od prvih dviju teza, avarska teza nudi objašnjenje za političke izraze *ban* i *župan*, a također uzima u obzir blisku svezu koja je zacijelo postojala između prvobitnih Hrvata i Avara. Ipak, ni ova teorija ne može objasniti porijeklo imena "Hrvat" (unatoč Kronsteinerovom pokušaju da ga izvede iz turskih i baškirskih korijena). U tome je najuspješnija upravo iranska teorija. Uzevši u obzir iransku etimologiju, hrvatski etnonim mogao bi označiti "stočara" ili "saveznika" (prema Vasmeru, avest. *haurvaiti* "pase", i stiran. *hu-urvaða* - "prijatelj") - ili pak "ženski, u koga su žene" (**har-* *va(n)t* prema Trubačevu). Potonje aludira na stanovite matrijarhalne crte u Sarmata (v. Gluhak 1990: 294-306). Štoviše, najraniji zapis imena nalik na slavenski oblik *xrvvat* jeste ime grčkog arhonta *Χορροδοχ* koji se dva puta spominje kod Tanaisa na Donu u 2. i 3. st. n.e. (Gluhak 1990: 95-99) - dakle u vrijeme kad su iranska plemena živjela na ovom području. U krajnjoj analizi, prihvatimo li postavku da su prvobitni Hrvati bili iranskoga porijekla, to nije u proturječju s drugim navedenim teorijama jer se dobro zna da su se iranske skupine pomiješale i sa Slavenima, i s Ostrogotima i s evroazijskim Turcima.

sve do Atike i Krete. Međutim, najveći dio naselio se u Dalmatinskoj zagori, gdje se i razvila jezgra hrvatske etnije. Dotad su se zacijelo posve poslavenili. Doduše u novije vrijeme vodi se rasprava oko vremena doseljavanja Hrvata na Balkan: je li to bilo početkom 7. st. (za vladavine cara Heraklija kako je tvrdio Konstantin VII Porfirogenet), ili tek u 8-9. st. (za vrijeme franačkog prodora na istok), kao što su nedavno predložili neki povjesničari (Margetić 1977; Klaić 1989: 25; Klaić 1990: 24, 405-406). U svakom slučaju, nakon pada Avarskog kaganata Hrvati su apsorbirali ostatak Avara, te počeli asimilirati romanizirane starosjedioca dalmatinske obale. Pod franačkim i djelomično bizantskim utjecajem, oblikovao se politički model. Isti geopolitički međupoložaj odrazio se i na tijek kristijanizacije, u kojem su tek postupno prevagnule latinske (zapadnokršćanske) značajke. Do prve četvrti 10. stoljeću stvorilo se samostalno hrvatsko kraljevstvo, koje je proširilo svoj utjecaj od jadranske obale na jugu do Drave na sjeveru, kao i u dijelove Bosne. Godine 1102, malo nakon što je izumrla vladarska loza Trpimirovića, ugarski kralj, na osnovi ranijeg dinastičkog braka, istjerao je svoja prava na hrvatsku krunu.

Neki autori zaključuju da je Hrvatska izgubila svoju neovisnost 1102. godine. U feudalnom kontekstu, međutim, promjena vladajuće dinastije ne mora značiti gubitak samostalnosti. Poslije 1102. hrvatski velikaši čak su povećali svoju moć, ostavljajući ugarskim kraljevima malo prostora za stvarno vladanje (Klaić 1990: 159-160). Zatim 1301, kad je i ugarska kuća Arpadovića izumrla, hrvatski su plemići izabrali novoga kralja iz napuljske loze Anžuvina. Za osam godina Hrvatska i Mađarska imali su zasebne vladare. Štoviše, upravo se u anžuvinskom razdoblju, pogotovu za vladavine Ludovika I (1342-1382), pojavljuju prvi *neosporni* pokazatelji o jakoj hrvatskoj samosvijesti.

Nakon zadarskog mira (1358), hrvatske zemlje bijahu spojene u jedinstvenu (trojedinu) kraljevina pod službenim imenom Kraljevstvo Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. U međuvremenu, niže plemstvo uspjelo se udružiti u prvu stalešku plemićku organizaciju srednjovjekovne Hrvatske: zajednicu dvanaest plemena plemića kraljevstva Hrvatske (*nobiles duodecim generationem regni Croatiae*). U Hrvatskoj se prvi put pojavljuje i pojam *domovine* (Акимова 1989: 142) - što se događa i u drugim krajevima Evrope u to vrijeme.⁷ No hrvatsko plemstvo iskoristilo je trenutak da izradi posebnu ispravu kojom je antedatiralo svoju autonomnost do 1102. godine.⁸ Postavši uvelike svijesni svoga vlastitog identiteta i značaja, hrvatski plemići počeli su se označavati eksplicitno kao *natio Croatiae*.

Kraljevstvo Hrvatske, Dalmacije i Slavonije održalo se kao pravno biće sve do formiranja Jugoslavije (odnosno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca). Doduše, pojedine zemlje postupno su otkinute od Trojedinice i uključene u druge političke cjeline. Godine 1409. - poslije dinastičkog raskola koji je podvojio hrvatsko i mađarsko plemstvo - Mletački senat otkupio je dio Dalmacija od njezina titulara Ladislava Napuljskoga, i time od-

7 U istom razdoblju zbivanja tijekom Stogodišnjeg rata djeluju na jačanje francuske samosvijesti (v. Tuchman 1985: 199-200, 594).

8 Tzv. *Pacta Conventa* (ili *Qualiter*) bila je tobože ugovor između dvanaest plemena Hrvatske i ugarskog kralja Kolomana iz loze Arpadovića po kojemu je Hrvatska imala ostati zasebnom kraljevino, povezanom samo personalnom unijom (u osobi jednog te istog vladara) s Mađarskom. Iako se tvrdilo da je ovaj dokument krivotvorina iz 14. st., jedno vrijeme ugarski kraljevi zaista su se posebno krunisali u jednoj i u drugoj kraljevini.

vojio dio obalnog pojasa od zaleđa. Poslije, hrvatski etnonim postupno se sužavao na stanovništvo sjeverozapadne Hrvatske, usredotočeno na Zagreb. Osmanovci su osvojili druge dijelove zemlje. Ali preostali dio teritorija sačuvao je barem *obris*e samostalnosti. Formalni akt političkog samoodređenja, donckle sličan ranijim potezima, učinjen je 1526-27. kad je hrvatski Sabor, samostalno, izabrao vladara iz austrijske kuće Habsburga za hrvatskog kralja. U idućem stoljeću zemlja je još više reducirana osmanskom najezdom. Plemstvo je imalo sve više poteškoća u obrani onoga što je do kraja 16. stoljeća dobilo naziv "Ostaci ostataka nekad velikog i slavnog kraljevstva Hrvatske" (*Reliquiae reliquiarum olim magni et inclyti regni Croatiae*).⁹

U to vrijeme, Habsburgovci su počeli naseljavati izbjeglice iz zemalja koje su potpale Turcima u vojnim krajinama uz hrvatske granice (v. Heršak i Mesić 1990; Valentić 1984; Pavičić 1944). Mnogi su pripadali istočnokršćanskoj (pravoslavnoj) religiji. Već prije opsade Beča, Habsburgovci i njihovi vojskovođe preuzeli su gotovo potpunu kontrolu nad vojnom situacijom. Ponovno osvojena područja pripojena su "Slavonskoj vojnoj krajini": u raznim dijelovima Slavonije i dalje na istoku u današnjoj Vojvodini dovedeni su mnogobrojni naseljenici iz Rheimlanda i Lotharingije (Heršak i Mesić 1990, 33, 55; Mirković 1968, 157). Za vrijeme Josipa II (1780-1790) počeo je proces "prosvjećene" apsolutističke reforme, ali i germanizacije. Josip je ukinuo hrvatska i ugarska ustavna prava u Habsburškoj monarhiji, ali ih je napokon vratio u mjesecu prije njegove smrti. Pa ipak, do početka 19. stoljeća, izgledalo je kao da je Hrvatska već izgubila posljednje tragove političke samostalnosti.

Tada dolazi do promjene i obnove. Stare tradicije samostalnosti ponovno su afirmirane, prvo od strane plemstva koje je umjesto na vojskovanju već gradilo svoje položaje na trgovini i poslovanju, a zatim od strane sve veće srednje klase trgovaca, namještenika i intelektualaca. Znamo da je tzv. "ilirski" preporod bio u biti "hrvatski", a krenuo je više-manje u isto vrijeme kao i drugi nacionalni preporodi u Evropi (npr. u Italiji i Njemačkoj). Polazeći od ideja evropskog romanizma, težilo se ujedinjavanju svih južnih Slavena, od Slovenaca do Bugara, u jedinstvenu južnoslavensku državu. No ovo se pokazalo nemogućim. Kad su Habsburške vlasti 1843. zabranile ilirsko ime, hrvatski naziv počeo se ponovno (ponegdje po prvi put) širiti u sve dijelove Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Istodobno, ponavljali su se zahtjevi da se Trojednica ponovno spoji u jedno tijelo. Najviše što se uspjelo bio je kompromis. Hrvatska i Slavonija opet su sjedinjene, i njima je napokon 1878. pripojena Vojna krajina. Nakon što je Ugarska stekla autonomnost od Austrije, stvorivši tako "Dvojnu monarhiju", Ugarska je sa svoje strane, premda u kontroverznom spletu, priznala hrvatsku autonomiju (1868).

Sve u svemu, hrvatska etnija držala se zajedno tankom i često napetom niti političkog nasljeđa, iako je područna osnova ovog nasljeđa bila raskomadana, i njezina afirmacija vrlo teška. U završnim etapama etničke konsolidacije Hrvata, ta se tradicija obnovila i ojačala svjesnim trudom kulturnih vođa, koji su je dograđivali i promicali u širim slojevama stanovništva. To je objektivno pogodovalo stvaranju domaće baze za modernizaciju u 19. stoljeću, što je također dovela do asimilacije mnogih stranih skupina koje su

9 Godine 1525. hrvatski su staleži po prvi put koristili za sebe naziv: kneževi i ostaci plemića kraljevine naše Hrvatske (*comites et reliquiae nobilium regni nostri Croatiae*) (v. Šišić 1962: 242).

imigrirale u Hrvatsku u dugom razdoblju od 1102. do sredine 19. stoljeća (npr. Nijemci u Slavoniji i u gradovima, Talijani u Dalmaciji itd.) (Zlatković-Winter 1990; Мартынова 1988). No sav taj proces protekao je u ovisnosti o sistemu moći u Habsburškoj monarhiji. Hrvatska je bila u gospodarski drugorazrednom položaju, i dijelovi zemlje, npr. Dalmacija i Vojna krajina, nalazili su se pod izravnom upravom Beča. To je otežavalo stvaranje čvršćeg etničkog identiteta (kao što je tipično za "francuski" tip), koji bi se uoblikovao u modernu naciju do kraja 19. stoljeća, i zatim - u našem stoljeću - postavio temelje za stabilno građansko društvo. Uzevši u obzir tu okolnost, uz kasnije iskustvo jugoslavenske države - koja je dugo vremena usložavala i poremećivala proces - može se shvatiti zašto je hrvatski identitet danas u velikoj mjeri zaokupljen (pa čak i "fasciniran") pitanjem suverenosti.

Srpska povijest i etničnost

Razvitak srpskoga etnosa, u ranoj fazi, donekle je sličan hrvatskome. I u ovom slučaju, mala skupina proto-Srba imigrirala je sa sjevera, možda (?) s područja istočne Njemačke, i naselila se među balkanskim Slavenima koji su stigli u prethodnom migracijskom valu. Predslavenski sloj, čini se, tvorili su Dardanci, i eventualno tračke skupine u zapadnom dijelu rimske provincije Mezije. Ovdje su Srbi počeli stvarati ranofeudalnu kneževinu Rašku (prema imenu grada Ras) u jugozapadnom dijelu današnje Srbije. Do 10. stoljeća, kao što je zabilježio Konstantin VII Porfirogenet, srpski utjecaj proširio se dalje na jug i zapad, obuhvativši slavenske kneževine na južnom Jadranu i u Bosni. Izgleda, međutim, da je to trajalo nakratko (za vladavine kneza Časlava Klonimirovića), te da je čak i tada srpska država bila u tributarnom položaju naizmjenice Bizantu i Bugarskoj.¹⁰ Dodatnu komplikaciju predstavlja činjenica da se srpski etnonim gubi iz dokumenta u razdoblju poslije 10. stoljeća do 12-13. stoljeća. U to vrijeme, pa i poslije, narod se naziva Rašanima (Vlahović 1984: 240).

Nov i značajan period za srpsku povijest počinje kada Stefan Nemanja (1170-1196) osniva svoju dinastiju. Nemanja je proširio područje Raške pripajanjem primorsko-crnogorske kneževine Zete, Kosova i područja današnje istočne Srbije. Poslije njegove smrti, osvajanje Carigrada od strane križara (1204) otvorilo je prazninu moći koja je uskoro omogućila izgradnju ekstenzivne i *multietničke* srpske imperije. Reafirmacija srpskog etnonima u tom razdoblju možda ukazuje na usku svezu roda Nemanjića s izvornom

10 Ne slažemo se s pogledom E.P. Naumova o srpskoj etničkoj pripadnosti rane Bosne (Hayмов 1989: 94-117). Ne želimo, međutim, polemizirati s autorom, pogotovu jer je i on svijestan problematičnosti izvora kojima se služi. Osim toga, na njegovo viđenje utjecala je, očito, upravo jugoslavenska historiografija. S tim u svezi, u jednom od svojih posljednjih radova Nada Klaić je kritizirala suradnike koji su radili na prvom tomu *Historije naroda Jugoslavije* (Zagreb 1953), a koji su Bosnu "neoprostivo" predstavljali u sklopu "Srpskih zemalja u ranofeudalnom dobu (do 12. st.)", zamišljajući da "... tada postoji tobože 'srpski plemenski savez' iz kojega se tobože Bosna izdvojila na početku XII st.". Prema Klaićevoj "... odavno smo preboljeli bajke koje su dopuštale Slovencima, Hrvatima i Srbima da i u ranom srednjem vijeku prikriju čitav jugoslavenski prostor i tako brišu sve one 'oblasti' koje tobože nisu od doseljenja imale vlastiti politički razvitak" (Klaić N. 1989: 16-17).

srpskom jezgrom. No trebalo bi spomenuti da je etnički identitet velikog dijela područja pod srpskim utjecajem još uvijek bio neodređen. Štoviše, iako je već izbio Veliki raskol, ni religijska situacija još nije bila distinktna. Sam Nemanja bio je kršten dva puta, prvo u zapadnome i zatim u istočnom obredu. Nemanjin sin, Stefan "Prvovjenčani" (1196-1227), za čije je vladavine Srbija postala kraljevstvo, dobio je svoju krunu od rimskoga Pape (1217). No Nemanjin mladi sin Rastislav, kasnije poznat kao Sveti Sava, uspio je 1219. osigurati priznanje autokefalne nacionalne crkve od nikejskog cara Teodora I Laskarisa, postavši zatim prvim arhiepiskopom srpske pravoslavne crkve. Njegova osobna veza s vladajućom dinastijom stvorila je osobito čvrstu vezu između srednjovjekovne srpske države i crkve (Tolstoj 1989: 117-128; Vlahović 1984: 240-241).

Pod Milutinom (1282-1321) Srbija je pokrenula seriju ekspanzija prema jugu na štetu bivših bizantskih teritorija, prije svega Makedonije. U idućem stoljeću, Stefan Dušan (1331-1355), "Kralj Srba, Bugara, Grka i Albanaca", proširio je državu tako da je zahvatila Epir, Tesaliju i Albaniju.¹¹ No malo poslije njegove smrti, Srbija se rastočila u brojne feudalne dijelove, što je pogodovalo osmanskom prodroru s juga. Na Kosovu 1389. Turci su porazili srpsku gospodu i njihove saveznike. Unatoč tome, Srbija se uspjela održati, iako u stanju ovisnosti, do 1459. Nakon toga je uslijedilo potpuno podređivanje.

Kosovski boj označuje prekretnicu u srpskoj povijesti. Sam događaj bio je opjevan u epskoj poeziji ne kao poraz, već gotovo kao pobjeda! Srpsko plemstvo tobože je steklo kraljevstvo božje. Međutim važno je reći da je nakon Kosova, sve do 18. stoljeća, došlo do niza masovnih migracija prema sjeveru i zapadu (Цвијић 1987; Dragojlović 1989; Heršak i Mesić 1990). Ranije seobe kršćana, uglavnom istočnokršćanske "pravoslavne" pripadnosti, već su pošle u ove pravce i prije Osmanske najezde. Od 13. stoljeća sama Srbija primila je mnogobrojne Vlahe, ostatke paleobalkanskih populacija koji su govorili romanskim jezikom. Smatramo mogućim da su se vlaške migracije pojačale i bitno utjecale na etničke odnose na južnoslavenskom prostoru i poslije tzv. "Crne smrti" u 14. stoljeću. Vjerojatno nije slučajno da u to vrijeme srpske listine zabranjuju brakove Srba i Vlahinja, vjerojatno radi sprečavanja bijega podložnih srpskih seljaka (vlaških zetova) u slobodne vlaške katune. No Vlasi su se ubrzo poslavenili, pridružili drugim (lokalnim) grupama, i nastavili put prema područjima Bosne, Hrvatske i južne Ugarske. U područjima gdje su se nastanili, svi došljaci - bez obzira na porijeklo - često su prozvani Vlasima (Valentić 1984; Skok 1973: 608).

Nakon konačne propasti Srbije (1459), zbila se važna preobrazba. Srpska pravoslavna crkva, s jedne strane, postala je zamjenom za izgubljenu nacionalnu samostalnost, a s druge strane, velik broj pravoslavnih migranata u Bosni, Hrvatskoj i Ugarskoj, bez obzira na njihove stvarne etničke korijene (vlaške, srpske, bugarske, hrvatske i ine), počeo se smatrati Srbima. Pritom su u uvjetima migracije, pogotovu s nastankom vojnih krajina, djelovali jaki elementi "hunsko-turskog" etničkog tipa (čak sa stočarsko-ratničkim svojstvima), a "prečanski" dijelovi srpske etnije poprimili će i stanovita "subetnička" obilježja. No istovremeno, zbog središnjeg utjecaju srpske pravoslavne crkve, srpska je etnija sve

11 Dana 15. listopada 1345. Dušan je uzeo latinski naslov "Stephanus dei gratia Diocliae, Chilminiae, Zentae, Albaniae et maritimae regionis rex, nec non Bulgariae imperii partis non modicae particeps et fere totius imperii Romaniae dominus", a u isto vrijeme grčki oblik "Στεφανος εν Χριστω τω θεω παθος κραλη σ κ αι αυτοκρατωρ Σερβιας Ρωμανιας".

više ulazila, tj. razvijala se prema "židovskoj" vrsti etničkog razvitka, u kojem je religija postala *zborištem etniciteta*. Nadalje, kao i u slučaju Židova, religija je održala ideal uskrnuća izgubljene domovine (*vaskrs* Srbije). U međuvremenu, srpski i "vlaški" migranti izgrađivali su široku dijasporu u Bosni, u hrvatskim zemljama, i u južnoj Ugarskoj. Tada je Pečka patrijaršija (ukinuta s propašću Srbije, a obnovljena 1557. i priznata od strane Turaka) premašila teritorijem svoje jurisdikcije sve dotadašnje državne i crkvene granice, a pečki patrijarsi na stanovit način (na svojevrsnoj osnovi miletskog sustava) objedinjuju ulogu vjerskoga i nacionalnog (svjetovnog) vođe. Nakon što su Turci opet ukinuli Pečku patrijaršiju (1766), (srpska) vjersko-nacionalna središta već su bila premještena među Srbe u južnu Ugarsku (Karlovačka metropolija u Srijemu).

Prihvat migranata u zemljama doseljenja bio je različit. Pokušaji vjerskog preobraćanja imali su stanovit uspjeh, no došljaci su uglavnom tolerirani, pa čak i poticani da se nasele u vojnim graničnim područjima gdje su im davane osobne privilegije u zamjenu za vojnu službu u obrani. Općenito su bili slobodni od feudalnih obveza, iako je u periodima mira, bilo pokušaja da im se (osobito izvan vojne krajine) nametne kmetski status - koji je tada bio naveliko raširen među hrvatskim seljacima.

Transformacije i kontakti u hrvatskom i srpskom primjeru

Odnos između Srba i Hrvata u etnički mješovitim krajevima Hrvatske možda najbolje ilustrira taj razvitak.

Ove dvije skupine mogle su jedna drugoj zaviditi ili se međusobno sumnjičiti, no sve dok je postojao osmanski pritisak one su surađivale i uzajamno dijelile svoje kulture. U 19. stoljeću, formiranje hrvatske nacije na temelju stare političke ("francuske") tradicije nije u polazištu bila u konkurenciji sa srpskim, pretežno "religijskim" etničkim identitetom. Srbi su aktivno sudjelovali u razvitku hrvatske nacije (po formuli srpski rod i hrvatska domovini). No, napetosti su se pojavljivale. Prvo, obnova srpske nacionalne države 1833. ubacila je politički i svjetovni motiv u srpsko obzorje, dok je istovremeno rimsko katoličanstvo, pogotovu uslijed nacionalnog buđenja seljačkih masa, postalo sve važnijim dijelom hrvatske etnije, osobito izvan užeg područja sjevernozapadne tzv. "građanske" Hrvatske.

Tu valja napomenuti da se za vrijeme turske okupacije Bosne kao i dijelova Hrvatske kao značajna pojavljuje uloga crkvenoga (katoličkog) djelovanja na granici. Značajnu ulogu u formiranju "katoličanstva na granici" prvenstveno imaju bosanski franjevci koji od početka turske vlasti ostaju s narodom i neprestano rade na očuvanju i izgrađnji nacionalne svijesti i jedinstvenog jezika. Jednako tako oni su djelovali u narodu mletačke i zatim austrijske Dalmacije, kao i u Bosni nakon Austrougarske aneksije (1878) (Šagi-Bunić 1983).¹²

12 Vjerski element potenciran je poslije i u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslaviji, u kojem je kao službeni kriterij za narodnosnu strukturu uzimana vjerska, a ne etnička (tj. narodna) pripadnost. Takvo je polazište bilo uvjetovano idejom o narodnoj istovjetnosti srpsko-hrvatsko-slovenskog naroda. No moguće je u tome vidjeti neki utjecaj miletskog sistema, koji je dugo postojao u Srbiji i Bosni.

Sve je to značilo da su izravni sukobi i u političkoj i u religijskoj sferi postali sve više mogućima. Stanoviti eksponenti stranih, mađarskih ili austrijskih interesa, primjerice grof Khuen-Héderváry (hrvatski ban 1883-1903), pokušali su suprotstaviti ova uvjerenja da bi oslabili obje strane. Primjeri otvorenih sukoba pojavljuju se već na početku 20. stoljeća, a osobito nakon stvaranje zajedničke države 1918. godine.

Nije nam namjera komentirati zbivanja koja su označavala sociopolitičku i "etničku" povijest Jugoslavije u 20. stoljeću. Bit će dovoljno reći da su se narodi nove države ubrzo našli izloženi srpskoj birokratskoj hegemoniji, da je žestoka reakcija uslijedila za vrijeme Drugoga svjetskog rata, kad su vlasti NDH zlorabile ideju o suverenosti stvarajući teroristički fašistički red, te da je poslijeratna socijalistička jugoslavenska država "riješila" nacionalno pitanje time što je nametnula sustav jednoulja, koji je više-manje (ovisno o razdoblju) koristio ideologiju da bi prekrpio stvarne strukture u društvu. Dakako, ne možemo poreći da su konstitutivne republike, osobito ustavom iz 1974., dobile velik omjer autonomije, ali nedavne promjene u bivšoj Jugoslaviji pokazale su da to nije bilo dovoljno. Moglo bi se dodati da je utjecao na Hrvate, te da su u naknadi mnogi Srbi počeli se identifikirati sve više s jugoslavenskom državom koju su vidjeli kao dio svog vlastitog srpstva. Primjerice, za vrijeme predizborne kampanje u Hrvatskoj u travnju 1990. godine vođa Srpske demokratske stranke u Hrvatskoj spomenuo je "liguru" između srpskog identiteta i jugoslavenstva. To se može vidjeti kao odstupanje od stare "židovske" vrste etničnosti. S druge strane, ova je "ligura", tj. veza između jugoslavenstva i srpstva, rezultirala u hrvatskom (i ne samo hrvatskom) otporu, jer je zapravo nudila posrbljeno jugoslavenstvo, koji će se zatim sve više svesti na velikosrpsvo. To, zajedno sa stvarnom težnjom Hrvata da konačno ostvare svoju suverenost, presudno je utjecao na ishod izbora u Hrvatskoj u proljeću 1990, te na golem uspjeh referendumu za hrvatsku suverenost i neovisnost u svibnju 1991.

Umjesto zaključka

Nismo raspravljali o svim aspektima naše problematike. No nadamo se da smo izložili primjer kako se etnije razvijaju (i ponekad mijenjaju) svoja središnja "etnodiferencirajuća" obilježja, koja pak mogu, zatim, djelovati na međuodnose s inim etničkim grupama. Dakako, ne smatramo da su ti međuodnosi uvijek i nužno konfliktivni, ili razorni. Istina, u razdoblju raspada i rata na području bivše Jugoslavije, konfliktnost je postala izrazita.

Nalazimo se danas u ratu koja je pokrenula Srbija radi osvajanje poglavito hrvatskih teritorija. Iako ovaj rat nije "etnički rat" kako su ga željeli neko vrijeme kvalificirati neki zapadni kritičari, svojom agresijom na hrvatsku zemlju, Srbija je udarila u sam princip hrvatske etnije, na područno-političko jedinstvo Hrvatske, čiji je "povijesni sediment" upravo hrvatska etnija. S druge strane, dakle sa srpske, opet se uzdiže religiozni aspekt "etnije", ali u agresivnoj formi "svetog rata" koji uzdiže vlastiti rod do razine mitske "svetosti" i apsolutne "više vrijednosti" u odnosu na druge narode. Da je srpski narod "svet narod" čuli smo eksplicitno od jednoga pravoslavnog velikodostojnika na početku opsade

Vukovara. Posljedice te opsade već su poznate - sve to nalikuje na starozavjetni *herem* prilikom osvajanja Kanaana (na *džihad*, ili pak na starorimski *ver sacrum*). No ipak, vremena su se promjenila, i "sveti ratovi" ne mogu se više opravdati u suvremenom svijetu. Iz tog razloga zacijelo će prije ili poslije Srbi morati napustiti arhaične oblike etničke svijesti, koje su u okviru političkih manipulacija i neprimjernog "cezarizma" postale samoubilačke u današnjem povijesnom trenutku.

LITERATURA

1. Ахинанов, С.М. (1990) "Этногенетические процессы на территории Казахстана в конце I тысячелетия н.е. (кимаки и кыпчаки), u zborniku: *Проблемы этногенеза и этнической истории народов средней Азии и Казахстана*. II. Москва: Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, str. 106-117.
2. Акимова, О.А. (1989) Развитие этнического самосознания хорватов в XII-XIV вв. u knjizi: *Развитие этнического самосознания славянских народов*. Москва. str. 142.
3. Banac, Ivo. *The National Question in Yugoslavia*. Ithaca/London: Cornell University Press, 1984.
4. Barth, Frederik. (1969) *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organisation of Culture Difference*. Boston: Little, Brown & Co..
5. Баскаков, Н.А. (1960) Тюрские языки. Москва: Наука.
6. Birnbaum, Henrik. (1989) "Was there a Slavic Landtaking of the Balkans and, if so, along what routes did it proceed?" u: *Migrations in Balkan History*. Belgrade: SANU/Prosveta.
7. Bloch, Marc. (1958) *Feudalno društvo*. Zagreb.
8. Bray, Warwick i Donald Trump. (1982) *Dictionary of Archeology*. Harmondsworth: Penguin,
9. Бромлей, Юлиан В. (1988) (od red.) *Народы мира историко этнографический справочник*. Москва: Советская энциклопедия.
10. Цвијић, Јован. (1987) *Балканско полуострво*. Београд: САНУ.
11. Ђирковић, Сима (ured). (1981) *Историја српског народа*. Т. I. Београд: СКЗ,
12. Dragojlović, Dragoljub. (1989) Migrations of Serbs in the Middle Ages, u: *Migrations in Balkan History*. Beograd: SANU/Prosveta, str. 61-66;
13. Dubnow, Simon. (1988) *Kratka istorija jevrejskog naroda*. Beograd: Savez Jevrejskih opština Jugoslavije,
14. Duby, Georges. (ured.) (1989) *Histoire de la France*, I-III. Paris: Larousse
15. Durman, Aleksandar. (1988) "Vučedolska kultura", *Vučedol - treće tisućljeće p.n.e.* Zagreb: Muzejski prostor Jezuitski trg, str. 13-20.
16. Đurđev Branislav i dr. (1959) *Historija naroda Jugoslavije*, II. Zagreb: Školska knjiga.
17. Еремеев, Д.Е. (1990) "'Тюрк' - этноним иранского происхождения? (К проблеме этногенеза древних тюрков)", *Советская этнография*, br. 3., str. 129-135.

18. Franzen A. (1988) *Pregled povijesti Crkve*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
19. Geary, Patrick J. (1988) *Before France & Germany - The Creation & Transformation of the Merovingian World*. New York: Oxford University Press.
20. Gernet, Jacques. (1990) *A History of Chinese Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press.
21. Gluhak, Alemko. (1990) *Porijeklo imena Hrvat*. Zagreb.
22. Гоголев, А.И. (1989) "Скифо-сибирские истоки традиционной культуры якутов", у књизи: А.И. Мартынов и В.И. Молодин (od red.) *Скифо-сибирскиј мир - искуство и идеологија*. Новосибирск: Наука, str. 143- 149.
23. Goldstein, Ivo. (1989) "O etnogenezi Hrvata u ranom srednjem vijeku", *Migracijske teme*. 1989. br. 2-3.
24. Guldescu, Stanko. (1964) *Medieval Croatia*. The Hague: Mouten.
25. de Groot, J.J.M. (1921) *Die Hunnen der vorschrstlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens*. Berlin.
26. Gross, Mirjana. (1985) *Počeci moderne Hrvatske*. Zagreb: Globus.
27. Гумилев, Лев Н. (1967) *Древние Тюрки* Москва.
28. Гумилев, Лев Н. (1960) *Хунну*. Москва.
29. von Hammer, Joseph. (1979) *Historija turskog /osmanskog/ carstva*, I. Zagreb.
30. Harrington, Wilfrid J. (1987) *Uvod u stari zavjet*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
31. Heršak, Emil i Milan Mesić. (1990) "L'Espace migratoire de Yougoslavie: historique des migrations yougoslaves", *Revue Européenne des Migrations Internationales*. No 2. str. 27-64;
32. Heršak, Emil (1989) "O etnosu u prošlosti i sadašnjosti", *Migracijske teme*. br. 2-3. str. 105.
33. Hiti, Filip. (1988) *Istorija Arapa*, Sarajevo: Veselin Masleša.
34. Horvat, Josip. (1936) *Politička povijest Hrvatske*. Zagreb: Binoza.
35. Horvat, Marijan. (1969) *Rimsko pravo*. Zagreb: Školska knjiga.
36. Иречек, Константин. (1988) *Историја Срба*, I-II. Београд: Просвета.
37. Юхас [Juhasz], Петер. (1985) *Турко-Българи и Маджари*. Софија.
38. Klaić, Nada. (1971) *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga.
39. Klaić, Nada. (1990) *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Zagreb: Globus.
40. Klaić, Nada. (1989) *Srednjovjekovna Bosna*. Zagreb: GZH.
41. Кляшторнины, С.Г. (1969) "Формю социальной зависимости в государствах кочевников центральной Азии", у књизи: О.Г. Богдаков и Е.И. Кычанов (od red.), *Работов странахвостокав средние века*. Москва: Наука, str. 312-339
42. Кляшторнины, С.Г. (1989) "Гуннская держава на востоке", у: В.Д. Неронова (od ur.) *История древнего мира - Упадок древних обществ*. Москва: Наука, str. 243-254.
43. Kreissig, Heinz. (1987) *Povijest helenizma*. Zagreb: GZH.
44. Kronsteiner, O. (1978) "Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische Gruppe?", *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 24. str. 137-157.

45. Kumpes, Josip i Emil Heršak. (1988) "Some Thoughts on Ethnicity in Contemporary Developed Society" referat na 12. Međunarodnom kongresu antropoloških i etnoloških znanosti, Zagreb, 24-31. srpnja 1988.
46. Lemaire, André. (1981) *Histoire du peuple hébreu*. Paris: PUF.
47. Margetić, L. (1977) "Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata", *Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, 8. str. 5-100;
48. Мартынова, Марина. Ю. (1988) Хорваты - этническая история XVII-XIX вв. Москва: Наука.
49. Minyayev, S. (1989) "The Xiongnu", u: P. Putschkov (ur.) *The Peoples That Vanished*. Moscow: Nauka, str. 104-115.
50. Mirković, Mirko. (1968) *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb: Informator.
51. Мокеев, А.М. (1990) "Этапы этнической истории киргизского народа на Тянь-Шане в XVI-середине XVII в." u zborniku: *Проблемы этногенеза и этнической истории народов средней Азии и Казахстана*, II. Москва: Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, str. 131-137
52. Moscati, Sabatino. (1978) *Antichi imperi d'Oriente*. Roma: Newton Compton.
53. Mussot-Goulard, Renée. (1988) *La France carolingienne*. Paris: PUF.
54. Mužić, Ivan. (1989) *Podrijetlo Hrvata*. Zagreb: Matica hrvatska.
55. Наумов, Е.П. (1989) "Процессы этнического самосознания в Сербии и Боснии в XII-XIV вв" u: *Развитие этнического самосознания славянских народов*. Москва, str. 94-117.
56. Новичев, А.Д. (1963) История Турции, I. Ленинград.
57. Pavičić S. (1944) "Bosna i Hercegovina" u: *Hrvatska enciklopedija*. sv. 3. Zagreb, str. 128-139.
58. Phillips, E.D. (1969) *The Mongols*. London: Thames and Hudson.
59. Phillips, E.D. (1966) *Les nomades de la steppe*. Paris-Bruxelles.
60. Плетнева, Светлана А. (1976) *Хазары*. Москва: Наука.
61. Плетнева, Светлана А. (1982) *Кочевники средневековья*. Москва: Наука.
62. Pumpelly, R. (1908) *Explorations in Turkestan*. Washington.
63. Roksandić, Drago. (1989) "Hrvati i Srbi u hrvatskim zemljama godine 1861. - između etnosa, naroda i nacije", *Migracijske teme*. br. 2-3. str. 131-143;
64. Roksandić, Drago. (1991) *Srbi u Hrvatskoj*. Zagreb: Vjesnik.
65. Riché, Pierre i Philippe le Maitre. (1989) *Les invasions barbares*. Paris: PUF.
66. Scribeur, Herman. (1983) *Gli Unni*. Milano: Garzanti.
67. Skok, Petar. (JAZU) *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. knj. treća. Zagreb: JAZU.
68. Smith, Antony. D. (1988) *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell.
69. Suić, Mate. (1979) "Neke historijske determinante u formiranju hrvatskog etnosa", *Naše teme*, br. 2, pp. 361-374.

70. Šagi-Bunić, Tomislav. J. (1983) *Katolička Crkva i hrvatski narod*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
71. Šegvić, Kerubin. (1931) "Hrvat, Got, Slav u djelu Tome Splićanina", *Nastavni vjesnik*. XL.
72. Šidak, Jaroslav. i dr. (1968) *Povijest hrvatskoga naroda g. 1860 - 1914*. Zagreb: Školska knjiga.
73. Šišić, Ferdo. (1990) *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb: Matica hrvatska.
74. Šišić, Ferdo. (1962) *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb: Matica hrvatska.
75. Шнирельман, В.А. (1988) "Производственные предпосылки раслоения первобытного общества", u knjizi: Бромлей, Ю. В. (ur.) *История первобытного общества - эпоха классовобразования*. Москва, 1988.
76. Толстой, Н.Т. (1989) "Этническое и культурное самосознание сербов в связи с развитием письменности и литературного языка в XII-XV вв." u: *Развитие этнического самосознания славянских народов*. Москва: Наука, str. 117-128;
77. Toynbee, Arnold. J. (1987) *Study of History*. Oxford: Oxford University Press.
78. Tuchman, Barbara W. (1985) *A Distant Mirror*. Harmondsworth: Penguin.
79. Valentić, Mirko. (1984) "Turski ratovi i velike seobe Hrvata u XV-XVI stoljeću", u: *Gradišćanski Hrvati 1533-1983*. Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrv. narodnim manjinama u susjednim zemljama/ Centar za istraživanje migracije i narodnosti, str. 5-15;
80. Вейнберг, И.П. (1989) "Сирия, Финикия и Палестина"; "Пределлинизм на востоке" u: Свенцицкая И.С. (od. red.) *История древнего мира - расцвет древних обществ*. Москва. str. 95-114; 188-193.
81. Викторова, Л.Л. (1980) *Монголы. Происхождение народа и истоки культуры*. Москва: Наука.
82. Vlahović, Petar. (1984) *Narodi i etničke zajednice sveta*. Beograd: Vuk Karadžić. 83.
- Walbank, F.W. (1986) *The Hellenistic World*. Glasgow: Fontana.
84. Wallace-Hadrill, J.M. (1962) *The Barbarian West*. New York: Harper & Row.
85. Zlatković Winter, Jelena. (1990) *Sociološki aspekti položaja stranih državljana u Jugoslaviji (Hrvatskoj)* // Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
86. Živojinović, Dragan R. (1989) "Wars, Population Migrations and Religious Proselytism in Dalmation During the Second Half of the XVIIth Century", *Migrations in Balkan History*. str. 77-82.
87. Яйленко, В.И. (1990) "Енисейцы - кеты в этнической истории древней средней Азии", u zborniku: *Проблемы этногенеза и этнической истории народов средней Азии и Казахстана*, II. Москва Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, str. 37-49.

DIFFERENT SOCIO-HISTORICAL TYPES OF ETHNICITY

SUMMARY

The paper begins with the concept that ethnicity, despite common traits, expresses itself in differing types which potentiate (emphasize) certain dominant traits. The authors postulate *at least* two general types of ethnicity: first, tentatively, the "Jewish" type, second the "French" type, third the "Hunic-Turkic" type. In the "Jewish" type ethnicity receives its basic impulse and significance through religion, which overrides (compensates) the territorial-political spheres. In the "French" type the territorial-political dimension is crucial. The "Hunic-Turkic" type is transitional, and characterized by a high degree of ethnic fluidity. After describing these three ethnic types, the author attempts to apply them to certain ethnicities in Europe and the world. An analysis of some other possible ethnic types ("ethnicities per se" and minority ethnicities) follows. In the second part of the paper, using material from the social and political history of the South Slavs, the author compares the Croat ethnicity with the "French" type, and the Serb ethnicity with the "Jewish" version (with sub-ethnic elements of the "Hunic-Turkic" type). Croats first developed in an early medieval state, whose legacy was maintained - despite certain discontinuities - till the present. A similar development began among the Serbs, yet after full loss of statehood, their ethnicity was preserved primarily through a "national" church. Yet this distinction in the Croatian and Serbian cases was not always consistent. During the Ottoman occupation, in certain parts of the Croatian *ethnie* a religious type of ethnicity developed (i.e. "Catholicism on the border"), while among the Serbs, parallel with the expulsion of the Ottomans, a revival of the state-territorial type of ethnicity occurred.